

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ



МА-БШХ-ПАЪ ИФТИХАРЫМ

КЪЫРЫМЛЫКЪТЫР

МЕНШ ГЪУРУРЫМ

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ

**МА-БИХ-ИЛЬ-ИФТИХАРЫМ — КЪЫРЫМЛЫКЪТЫР
МЕНИМ ГЪУРУРЫМ**

(Макъалелер ве шиирлер джыйынтыгы)

Ильмий нешир

Акъмесджит, 2005

**Кримський інженерно-педагогічний університет
Науково-дослідницький центр «Рукописна книга»
при кафедрі кримськотатарської та турецької філології**

Транслітерація з арабської графіки на кириличну, примітки, словник важких слів, бібліографія аспіранта кафедри кримськотатарської та турецької філології КПУ Кірімова Таїра Нурідіновича.

Більша частина творів, які ввійшли в збірку, друкуються вперше.
У збірці використовується кирилична й арабська графіка.

Къырым мухэндислик ве педагогика университети

**Къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасы янында
«Эльязма китаплар» ильмий араштырма меркези**

Эсерлерни топлагъан, арап язысындан кирилл уруфатына транслитерация япкъан, къыйын сёзлерге изаатлар берген, библиографияны тизген КъМПУнынъ къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасынынъ аспиранты Киримов Таир Нуридинович.

Джыйынтыкъкъа кирсетильген эсерлернинъ чокъусы муаребеден сонъ биринджи кере матбаа юзюни корьмектелер.

Джыйынтыкъта кирил ве арап уруфатлары къулланыла.

**Crimean engineering-pedagogical university
the center for scientific research «Manuscript»
under the Crimean Tatar and Turkish chairs**

Transliteration from Arabic into Cyrillic script, annotations, the vocabulary of difficult words, the bibliography of the aspirant of the Crimean Tatar and Turkish department – Kirimov Tair Nuridinovich.

The most part of the compositions is printed for the first time.

Cyrillic and Arabic script are used in the collected volume.

Спецредактор: д.ф.н., проф. Керимов И.А.
 Редактор вводной статьи: Эдемова У.

Такъризджилер:

Керимов И.А. – филология илимлери докторы, профессор, Къырым девлет мухэндислик ве педагогика университети къырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасынынъ мудири, Украина Языджылары миллий бирлигининъ азасы.

Усеинов Т.Б. – филология илимлери намзети, В.И. Вернадский адына Таврия миллий университети къырымтатар эдебияты кафедрасынынъ доценти.

Хаяли Р.И. – тарих илимлери намзети, Къырым девлет мухэндислик ве педагогика университети гуманитар ве ичтимай фенлер кафедрасынынъ доценти.

Юнусов Ш. Э. – филология илимлери намзети, доцент, В.И. Вернадский адына Таврия миллий университети къырымтатар эдебияты кафедрасынынъ мудири.

Керменчикли Джемиль. Ма-бих-иль ифтихарым — Къырымлыктыр меним гъурурым / Тертип этиджи Керимов Т.Н. — Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2005. — 135 с. — Къырымтатар тилинде.

МУНДЕРИДЖЕ

Мукъаддима ерине

Макъалелер:

Акълы бир ред (Фельетон)

Бизде элифбе китабы

Бу да бир нев инсаф

Енъи бир мевта

Заман недир?

Йине китап

Огей баба, не япсанъ огей бабадыр

Тютюнджилерин дикъкъатына

Джафер эфендининъ доклады мунасебетиле

Шехэр эрзакъ комитетлери назар дикъкъатына

Хэр матем бир умид догъурайды

Шиирлер (кирил ве арап уруфатында)

Бизим багъча

Буюк байрам шерефине

Буюк янгъын

Ватан хаинлерине къаргъышларым

Ватанымдан чыкъ

Озь тилимиз

Севин, эй шанлы миллет!

Сен ольме, догъ

Сонъ сёз

Татарым

Учурымын башындайыз

Дженк мейданы

Шаирин гонъюлю

Эсами джедвели ерине шиир

Эски мектеплер

Изаатлар

Лугъат

Библиография

Къыскъартмалар

Фоторесимлер

МУКЪАДДЕМЕ ЕРИНЕ

Сайгъылы окъуйыджы! Иште бу XIX асырнынъ сонъунда ве XX асырнынъ башларында яшап иджат эткен белли кырымтатар оджасы, шаири ве публицисти – Джемиль Керменчиклининъ макъалелерини ве шиирлерини топлап «Къырымлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым» («Къырымлыкътыр меним гъурурым») адлы джыйынтыкны Сизге теклиф этмектемиз. Бутюн метинлер, муаребеден эвель Къырымда чыкъкъан «Терджиман», «Миллет», «Ешилъ ада» киби газета ве меджмуалардан ве эм де дерсликлерден алынгъандыр. Эльбетте джыйынтыкыта олгъан публицистик ве назм эсерлернинъ джедвель сырасы там дегиль. Бу муим ишни эда этювде Акъмесджитте ерлешкен КъМДж Девлет Архивинде (ГААРК) булунгъан малюматларгъа эсасландыкъ. Джыйынтыкны азырлагъанда пек чокъ зорлукъларгъа расткельдик. Архивде сакълангъан газеталарнынъ чокъусы ипрангъан, орьселенген, окъумагъа чареси олмагъан дереджедедир. Бундан да гъайры, джылтламаларгъа тикильген газета ве меджмуаларнынъ санлары етишмей, я да башкъа бир неширлернинъ арасына къарышып кеткенлер, яни мисаль оларакъ, «Терджиман»нынъ базы санлары «Миллет» газетасынынъ джылтламасында тапыла, «Миллет» исе «Енъи дюнья» газетасынынъ джылтламаларында, апансыздан козьге чарпа. Бойлеликле, буларнынъ эписини тапып, бир тертипке кетирмек ичюн, бир къач йыл сарф этмеге меджбур олдыкъ. «Яхшы ниет – яры девлет» денильгени киби, бизге ишимизнинъ гузель нитеджелерини корьмеге Аллах ярдымджы олды.

Джемиль Керменчикли яшагъан ве иджат эткен девирине уйгъун олгъан эски, османлы-тюрк лехчесинде язылгъан макъалелерни ве шиирлерни окъуйыджымызгъа анълайышлы олсун деп, бираз земане тилине якъынлаштырдыкъ.

Метинлерде расткельген базы аңламасы кыйын олгъан сёзлерге къавузлар ичинде изаатлар бердик. Китапнынъ сонъунда, эсерлерде сёз сырасы кельген бир де бир тарихий шахсларгъа яки диний терминлерге даир кыскъаджа хаберлер, изаатлар, элифбе сырасы иле терджимелерини бердик.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, асыл олгъан метинлернинъ тилини баягъы саделештирсек де, о девир ресмий тилининъ колоритини ве озьгюнлигини гъайып этмеге тырыштыкъ. Эсас деньштирювлеримиз, бу сёзлернинъ теркибинде расткельген «тд» ерине «тт» кюювымыздыр: «эшитдик – эшиттик, сиясетден – сиясеттен, дженнетден – дженнеттен, окъутдырмакъ – окъуттырмакъ, танытдырмакъ – таныттырмакъ». Базида сёзлернинъ ялгъамасында расткельген янъыравукъ «б» созкукъ ерине сагъыр «п» созкукъны кюйдыкъ: «ичтинаб – ичтинап, китаб – китап, аджеб – аджеп, башлауб – башлауп, олмауб – олмауп, интихаб – интихап, иджаб – иджап». «Уб» ве бир сой сёзлерде «юб» киби ялгъамаларны «ып», «ип»лерге авуштырдыкъ: «къошулуб – къошулып, корюб – корип, къоркъуб – къоркъып, утануб – утанып». Бази, лййыкъ корьген сёзлернинъ башында я ортасында «х» арифини тюшюрп къалдырдыкъ: «хатта – атта, хакъкъат – акъкъат, хакълыкъ – акълыкъ, хава – ава, хасрет – асрет, хаят – аят, хал – ал, харекет – аркет; махиет – маиет, шехэр – шеэр, мельхэм – мельэм» киби ве иляхре.

Ишимизде эльбет, хаталарымыз да бар, десек янъылмамыз чюнки, ильк эвеля бутюн файдалангъанымыз о девирге аит метинлер, арап уруфатында олып, бази арифлер силинген, бази ерлерде неширнинъ муарририети тарафындан къачырылгъан хаталары да козьге чарпа. Кирил уруфатында олгъан шиирлерге къошма оларакъ, оригинал нухаларындан арапча уруфатлы метинлернинъ бир арифини биле деньштирмейип бердик. Ве буларны бири-биринен кыяс этмек ичюн, ян-янаша ерлештирдик.

Умют этемиз ки, бу китап меракъ ве зевкъ иле окъулып.

Джыйынтыкынын азырланмасында малиевий ве техникий джеэтинден ярдымда булунган АКШда яшаган Дж. Керменчиклинин торуны Джемиль эфенди Сидемангъа, Киев шеэриндеки МАОО «АРРАИД»ге айырыджа тешеккурлер бильдирмеге истейим.

КъДМПУнын кырымтатар ве тюрк филологиясы кафедрасы янында «Эльязма китаплар» Ильмий араштырма меркези фондларына Джемиль ве Якъуб Керменчиклилер иле багълы СБУ архив малюматларыны такъдим эткен ТМУнын земаневий тарих кафедрасынын (кафедра новой и новейшей истории) профессоры, тарих илимлери докторы Д.П. Урсугъа, КъДМПУнын гуманитар-ичтимаий фенлери кафедрасынын доценти, тарих илимлери намзети Р.И. Хаялиге, Киевдеки М.П. Драгоманов адына МПУнын славян тарих ве халкъшынаслыкъ кафедрасынын мюсабагъы Г.Н. Кондратюкке; консультациялар берген, базы кыйын сёзлернин манасыны ачыкълагъан, метинлерни украин ве инглиз тиллерине терджиме эткен ве башкъа гъает кыйметли ярдымларда булунган КъДМПУнын кырымтатар ве тюрк филология кафедрасынын оджалары ве кятиплери мерхум Ю.У. Къандымгъа, Н.С. Сейтягъевге, Н.Р. Абдульваапкъа, Х.Къ. Арапкъа, Д. Абибуллаевагъа, Г.М. Вилияевагъа, З.Э. Зейнетдиновагъа, Н.М. Османовагъа; эджнебий тиллери къафедрасынын оджалары С.А. Асановагъа, Н.Р. Гафаровагъа; филологик шубеси, кырымтатар ве тюрк болюгинин 5-нджи курс талевеси Т.Н. Ислямовгъа, кырымтатар ве украин болюгинин 3-нджи курс талевелери Э.В. Мурахаскъа, Н.Р. Меметовагъа; МАОО «АРРАИД»нин хадими М.У. Абибулаевге; ГААРКнын хадимлери Н.Д. Музыченкогъа, С.Л. Сергеевагъа, А.И. Ярлыковагъа, Л.Л. Сергиенкогъа самимийлик иле буюктен буюк миннетдарлыгъымны бильдирем.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИҢ АЯТЫ ВЕ ОДЖАЛЫКЪ ФААЛИЕТИ

Дж. Керменчикли 1891 сенеси Къырымда, Куйбышевск районнынъ Керменчик (Высокое) коюнде догъды. Бабасы Абла (Сеит-Абла) Ибраим кой молласы ве оджасы олып, буюк мейва багъчасынынъ саиби эди. Анасы Ава (Ава-Шерфе) ханым исе, догъма Керменчикли бир бай аиледендир. Джемиль къорантада экинджи бала эди. Ортанджысы Фатма къыз-къардашы, Эннаннен Шевкъи исе огълан къардашларыдыр.¹ Уйкени, Къырымда маарифчилик фаалиетинен белли олгъан, Бутюн Русие Маариф ишлери бирлигининъ азасы – Якъуб Керменчиклидир.²

Якъуб, иптидаий тасильни башта эвде, сонъра биринджи басамакълы мектепте коръди. Оны битиргенинен «Зынджырлы» медресеге кире. Мында дин боюнджа тасиль ала 1903 сенеси Тюркиеге кете. Истанбулда оджаларны азырлагъан медресенинъ эдебият болюгине окъумагъа къабул олуна. 1909 сенесине къадар Тюркиеде булуна, сонъра Къырымгъа къайта ве мектепте оджалыкъ этип башлай. Айны заманда Истанбул дарульфунуннынъ филология шубесининъ гъыябий болюгинде окъувыны девам эте.³

Джемиль Керменчикли де секиз яшыны толдыргъанынен ана-бабасы оны Багъчасарайдаки Абдулалим мектебине окъумагъа ёллай. Мектепни битирген сонъ, 6 йыл, яни 1908 сенесине къадар «Зынджырлы» медреседе дин боюнджа

¹ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1.; Акъмесджит шеэринде яшагъан сойлары тарафындан берген хаберине коре, къорантада он бала олып (Якъуб, Джемиль, Фадиме (?), Фатма, Эннан, Шевкъи), олардан дёрт данеси исе, балалыкъта эляк олдылар.

² ГААРК, ф. Р – 1622, оп. – 1, д. – 1, л. – 31.

³ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 3.

тасильни ала.⁴ Истанбулда окъугъан агъасы, Джемильни озюнинъ янына чагъыра. Бойле этип о, 1908 сенеси Тюркиеге кете. Бир йыл девамында агъасы окъугъан Истанбул медресесинде бильги ала. Андан (1909-1910 сс.) Оренбургкъа авуша ве окъувыны «Хусейние»де девам эте. Керменчикли бутюн бу йыллары оджа олмакъ ве мектепте кырымтатар балаларына терен бильги ашламакъ арзу-умютлеринен яшай. Кырымгъа къайткъан сонъ, 1910-1913 сс. Ялта уездининъ Мисхор кой мектебинде, 1916 – 1919 сс. Кезлевде татар мектебинде,⁵ 1919 – 1921 сс. Керменчикте, 1921 – 1929 сс. Фрайдорф районынынъ⁶ Кыркъ-Чолпан коюнде ве 1929 сенесинден башлап 1937 сенесине къадар, Сакъ районнынъ Башмакъ (Известковое) кой мектебинде оджалыкъ япты.

О заман Кырымда мектеп ишлерине дикъкъат этилсе, маариф ишлери узеринде олгъан бир чокъ меселелер белли ола. Мектеплерде кырымтатарджа дерсликлер ве китаплар гъает аз, мутехассыслар къыт. Талелелерге дерс берюв усуллары зайыф. Джемиль Керменчикли озъ публицистик эсерлеринде бу акъта буюк бир телаш иле айта. Меселенинъ чезильмесине аит чешит ёллар косътере. Китапларгъа, юксек

⁴ Эдебият эрбабы Абдулла Дерменджининъ «Маарифчи ве демократ эдип» (Ленин байрагы. – 1986. – апр. 15.) адлы макъалесинде Дж. Керменчикли диний фанатизм ве джаилликке къаршы язгъан шиирлери ичюн «Зынджырлы» медресесинден къувулгъаны ве сонъ ана-бабасы онъа эвден маддий ярдым япып оламагъанлары себебинден, о яз татиллеринде Кыргъызтан ве Къазахстан чёллеринде чалышмагъа меджбур олгъаны акъкъында малюмат бериле. Лякин тарихшынас Р.И. Хаялининъ берген малюматларына эасланаракъ, бунъа да дикъкъат этмелимиз ки, о девир Русие империясы составында олгъан идаре больгелерининъ арасында Кыргъызтан ве Къазахстан киби больгелери аслы да ёкъ эди.

⁵ Козълеве уезди рушднеси ве онъа мербут нумюне иптидаий мектеплер муаллимлери // Миллет. – 1917. – сент. 13.

⁶ «Кырым ССДж Автономиясынынъ Фрайдорф районы 1930 сенеси тешкиль этилип, меркези Фрайдорф кою сайылып. Районнынъ идаресинде 98 кой бар эди. Кырымтатар халкъы Кырымдан 1944 сенеси сюрюн этильгенинен, район ёкъ этильди...» (Крымскотатарская энциклопедия / Сост. проф. Р. Музафаров. II-том. – Акм.: Ватан, 1991. – 835 с. – С. 760 – 761.)

дереджели кадрларгъа ихтияджлы олгъан мектеплернинъ ве медреселернинъ айдын куню оладжагъына умют беслей.

О, замандашлары А.С. Айвазов, О. Акъчокъракълы, А. Чергеев, Я. Кемаль, Я.Н. Байбуртлы, М. Нузет, Ш. Тохтаргъазы, М. Къуртий ве башкъа оджалар киби, мектеплилер ичюн бир чаре тапып, дерсликлерни, бедий эсерлерни русчадан къырымтатарджагъа чевире эди. Вакъты иле озю де бала шиирчиклери язмагъа башлай. Джемаат арасында медений-ярыкъландырув ишлерине къошула, район методика конференцияларында лекциялар окъуй, ликбез ишлерини де алып бара.⁷ Газетаджылыкъ саасында да баягъы ишлер япкъаныны коремиз.

Оджамыз тек оджалыкъ ишинен сынъырланып къалмай. Эдебият, сиясет, ичтимаиет ве башкъа сааларда озь фаалиетини даа да кенишлете, ана-Ватанына, миллетине олгъан севгисини матбуат вастасынен бутюн тюрк алемине косътермеге тырыша.

«МИЛЛЕТ» ГАЗЕТАСЫ ВЕ ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ

Дж. Керменчиклининъ яшагъан, яни XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башларында Къырымда олсун ичтимаий-икътисадий, олсун сиясий, медений джеэтинден энъ гурьдели девир сайыла. Земаневий тарихчыларымыз, эдебиятшынас ве тильшынасларымыз ичюн салмакълы бир фикир юрьсетюв джерьяныдыр. Совет укюметининъ дагъылмасынен 50 йыллыкъ сюрюнлиги девамында къырымтатар халкъы ичюн архивлернинъ орътюли къапулары ачылып, тарихымыз эм де медениетимиз боюнджа янъы джерьянларны мейдангъа чыкъарды. Хусусан, сонъки вакъытларда оларгъа мураджат этилип язылгъан ильмий ишлернинъ нетиджелери, мезкюр

⁷ Дерменджи А. Мааирфчи ве демократ эдип (неширге Э. Фазыл азырлады) // Ленин байрагъы. – 1986. – апр. 15.

девирде инкишаф эткен эдебиятымызда олгъан чыбалыкъларны баягъы айдынлатты. Матбуатта И.А. Керим, Ш.Э. Юнусов, Ю.У. Къандым, Н.Р. Абдульваап, Н. Сейтягъяя ве башкъа тедкъикъатчыларымызнынъ бу девирге багъышлангъан бир чокъ ильмий ишлери бизни баягъы янъы малюматларнен таныш этти. Лякин сюрюнликте эдебият эрбапларымызнынъ эсас оларакъ, «Йылдыз», «Ленин байрагъы», киби меджмуа ве газеталарда, яки айры басылгъан неширлеринде берген малюматларны араштырув усулы иле огренир экенмиз, бизге насылдыр шубелер догъура.

Китабымыз, эсас оларакъ Дж. Керменчиклиге багъышлангъаны ичюн, о девирде яшап иджат эткен башкъа эдебият сымаларына токътамайып, озъ мевзумызны теренлештирмек истеймиз.

1917 сенеси Къырымны къаплап алгъан февраль буржуа-демократик инкъиляп вакъиалары асырларджа шекилленген клерикал гъаелерини бозып, аяткъа янъы ренклерини къошты. Бу февкъуляде заманы омюрден бам-башкъа шейлерни талап этмеге башлады. 1917 сенеси А.С. Айвазовнынъ муаррирлиги алтында «Миллет» адлы сиясий, ичтимаий, икътисадий ве эдебий газета чыкъып башлады. Бу газета Къырым Мусульманлары Иджра Комитетининъ нешири 1917 – 1920 сенелерине къадар А.С. Айвазов, О. Мурасов ве базан А. Озенбашлы ве А. Ляtif-заделернинъ реберлигинде нешир этильди. «Миллет» «Терджиман» газетасынынъ девамы олып, Къырым халкъынынъ уриет муджаделеси даиресинде озюни «акълыкъ сеси» оларакъ танытты. Онынъ вастасынен А.С. Айвазов, М. Рифатов, О. Зекий, М. Сыдкъий, М. Нузет, М. Къуртиев, Дж. Сейдамет, О. Акъчокъракълы, Чатыртавлы, Ю. Везиров, Ш. Бекторе, Х. Джахид, У. Куркчи, Б. Чобан-заде, А. Одабаш ⁸ киби медениет эрбапларынынъ эдебий-тенкъидий,

⁸ Киримов Т.Н., Абдульваапов Н.Р. «Миллет» газетасынынъ сечме библиографик косътергичи (1917- 1920) // Научный бюллетень. – 2004. – №1 (6). – С. 16 – 24.

сиясий-икътисадий, арбий ве башкъа публицистик эм де назм ве несир эсерлеринен таныш оламыз.

Дж. Керменчили де бу сымалар арасында озюне ляйыкълы ер алгандыр. О, башта «Терджиман» газетасында ве сонъра «Миллет» газетасынынъ ярдымджысы сыфатында чалышып тюзетме ве терджиме ишлеринен мешгъуль олып, ⁹ айны заманда, газетада озь эсерлерини бастырыр эди. Онынъ бир сыра «Енъи бир мевта», «Акълъ бир ред», «Тютюнджилерин дикъкъатына», «Заман недир?», «Йине китап», «Севин, эй шанлы миллет!», «Ватан хаинлерине къаргъышларым», «Озь тилимиз», «Татарым» ве дигер макъалелеринде ве шиирлеринде авам халкъ ве мешчанлар, помещиклер арасында чыкъкъан чатышмалар, мусульман къадынынынъ талийи, эр кишилернинъ башкъа миллет къадындарына эвленювлери, мектеплер ве медреселернинъ вазияти, миллий тильнинъ алы, халкънынъ эсаретликтен къуртарылмасы, койлю ве шеэрлининъ аяты, миллетнинъ истикъбали киби меселелер айдынлатыр эди. Анджакъ халкъ аятында диний, ичтимаий, медений ве сиясий муаммалар, 1917 сенеси Багъчасарайда олып кечкен къырымтатар халкъынынъ I-нджи Миллий Къурултайынынъ кунъ тертибинде эсас меселелерден бири олды. Джемиль Керменчикли «Миллет» газетасы вастасынен озюни «Къурултай рупоры» (озю Къурултайда иштирак этмесе де¹⁰) оларакъ танытты.

Бекир Чобан-заде 1929 сенеси Бакуда нешир этильген «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» адлы китабында Дж. Керменчикли хусусында

⁹ Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Дж. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1.

¹⁰ Керим И.А. Медений эснас (1920-1938). – Сим.: Таврия, 1997. – 496 с. – С. 216.; Джемиль озю Къурултайда иштирак этмесе де, агъасы Якъуб Керменчикли 1917 сенеси, Къырым оджалары ве эснафчыларынынъ векили оларакъ, I-нджи Къурултайнынъ азаларына сайлангъан эди. (Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Я. Керменчикли. Арх. д. – 2, л. – 1.)

бойле яза: «Къурултайджылыкъ» (парламент) деврининъ башлыджа шаири Джемиль Керменчикли олмуштыр. Къурултайджыларын вакъытлардаки органы «Миллет» газетасында басылмыш олан шиирлер козьден кечирилирсе, бу фикрин догърулыгъы мейдана чыкъар...»¹¹ – дее, Б. Чобан-заде о девирде «миллетчи шаирлер»нинъ язгъан шиирлеринде аятны толуджа акс этильмегенини де къайд эте. Дж. Керменчиклининъ шиирлери, эдждатларнынъ къараманлыкъларыны хатырлатып, къырымтатарларда Ватан ичюн куреш дуйгъуларыны уяндырмакъ вазифеси ичюн ляйыкъ олгъаныны исбатламагъа чалыша. Бунынъ иле берабер девирнинъ даа «Тюркчилик» ве «Татарлыкъ» киби меселелерине токъунып, «Миллет» газетасында ара-сыра тюркче яки татарджа чыкъкъан несир ве назм эсерлернинъ тиль джеэтинден уйгъунсызлыгъына дикъкъат эте. Къырымда язиджылар арасында тиль бирлиги олмайып, оларнынъ экиге болюнгенлерини, яни «Тюркчилик» ве «Татарлыкъ» гъаелерине къол туткъанларыны Одабашлар ве Керменчиклилер сымасында косътерир ве айны шу китабындаки «Къурултай девири» болюгинде бойле яза: «... Истанбулдан Къырыма накъыль эдилен /перекочевавший/ меселелерден бириси [...] «Тюрклюк», «Татарлыкъ» меселеси эди. «Миллет» газетасы тюркче чыкъмакъле берабер, ара-сыра татарджа шиир ве икяелере де юзь верирди. «Одабаш» «Чатыртавлы» унваныле о заманлар [...] «Миллет» газетасында татарджа бир чокъ икяелер ве макъалелер язарды. Буны ачыкълагъан «Тюркчилер»ден бириси, «Миллет» газетасынынъ август 19, 1918 сенесинде «Бен бир тюрким» серлевасыле, ашагъыдаки бейтлери олан шиири язарды:

Бен бир тюрким, анълашыр сёзюмден,
Тюрклюгин къаны фырлар юзюмден,

¹¹ Çoban-zade B. Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. – Bakı: Azərbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. – 30 s. – S. 22.

Асрет яшы акъып турар козюмден.
 Бен бир тюрким гъаип этмем лисаны,
 «Чатыртавлы» сыкъма бойле инсаны...

Бунъа къаршы, Чатыртавлы айны газетанынъ август 25-те чыкъан нухасында «Къайсы тиль»¹² серлевалы бир макъаледе, Къырымда тюркченинъ анълашылмадыгъыны, бунынъ ичюн ерли тильде язмакъ лязим кельдигини исбата чалышырды. Лякин «Къурултай» ве «Миллий идаре» бу меселе иле мешгъуль олмагъа муваффакъ олмаяракъ, этрафтан къабаран ичтимаий ве сиясий далгъалар арасында комюлип кетмиштир».¹³

Бекир Чобан-заде Къырымтатар эдебиятында «Тюркчилик»нинъ «Татарлыкъ»къа зыт кельгенини исрарлыкънен анълатыр экен, Дж. Керменчикли башта «Тюркчилик»ни тереннюм эте, бир вакъыттан сонъ исе, бундан затен вазгече ве озъ шиирлеринде «Бен татарым энъ кучюк бир шее бен козь юммам», «Бен о татарын огълуйым...», «Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!..», «Сен не дерсенъ – татар огълу татарым», «Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым!», «Ер алтына кирсем, йине татарым» киби сатырларында «Татарлыкъ»къа самимий вефадарлыгъыны изхар эте. Ве санки эвель япкъан хаталарындан пешман олып 1918 сенеси, «Миллет» газетасында баскъан «Озь тилимиз» адлы шииринде бойле яза:

«Олса бизим озъ тилимиз,
 Эльге къалмаса кунюмиз,
 Къолай, къолай язар эдик
 Бираз алдгъа озар эдик.

¹² Чатыртавлы. Къайсы тиль? Бутюн языджыларымызгъа // Миллет. – 1918. – авг. 23, 25.

¹³ Çoban-zade B. Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. – Baku: Azerbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. – 30 s. – S. 23-24.

«Озь тилимиз» – дейим, бакъынъ!
 Башкъалары киби сакъын,
 Сиз де инкяр этип турманъ
 Эрнинь тильге олгъан акъкъын.

Шукюр, бу кунни мен корьдим,
 Артыкъ мурадыма ирдим.
 Энди бираз алдгъа варам,
 Башкъа бир шейге ялварам:

Бу тиль иле икяелер,
 Газет, журнал, рисалелер
 Язмакъ ичюн башта бизе
 Керек темелли къаиделер.

Бундан сонъ татар сарфлары¹⁴,
 Тюрюлю мектеп китаплары
 Хэле¹⁵ кучюк балалара
 Бала эдебиятлары.

Керек олсун эп бу тильде,
 Башкъа тиль олмасын ильде!
 Раст келен де янъы бир тиль
 Чыкъарып турмасын йылда.»¹⁶
 (шиирден парча)

Бу сатырларны окъур экенмиз, инкъилип уюрильтисине
 тюшкен Кырым эалиси аятнынъ денъишмесини арз этсе де,
 бу янъы аяткъа не сиясий, не де ичтимаий джеэтинден азыр
 дегиль эди. Халкънынъ башына апансыздан кельген денъишме,

¹⁴ Сарф – тильбиялыгиси (морфология)

¹⁵ Хэле – бир чокъ

¹⁶ Керменчикли Дж. Озь тилимиз // Миллет. – 1918. – нояб. 20.

эр кесни шашыртты, лякин бу инкѣиляп заманы да дургъунсыз эди. Эдебият эрбаплары исе Русие, Тюркие улькелеринден кельген тюрюлю тесирлер алтына тюшеркен, белли бир вакъыттан сонъ, олар изине тюшкен ябанджи гъаелернинъ Къырымда къабул олунмагъаны ичюн, булардан вазгече. Амма бу девирде иджат эткен М. Нузет, У. Ипчи, А. Одабаш, Н. Челебиджихан, Дж. Керменчикли киби сымалар 1920 сенелеринде янъы кудрет иле осьмеге башлагъан эдебиятка буюк сильтем бердилер.

«Миллет» дергисининъ стунларында /колонки/ ерлешкен къыскаджа хаберлерни козьден кечиргенде, Дж. Керменчиклинен багълы пек чокъ меракълы шейлерге расткельдик. Мында онынъ назм эсерлери тек газеталарда дегиль, айры китап шекилинде дюнья юзю корьгени анълашыла. Мисаль ичюн 1917 сенеси, сентябрь 3-те «Енъи китап» адлы илянда: «Тезден генч шаирлеримизден Джемиль эфенди Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» намындаки шиир меджмуалары дердж олунаджакътыр. Биринджи китапта шу шиирлер басыладжакътыр: «Сонъ сѣз», «Раст келе бир корюшюв», «Хатибе», «Мукъаддес эмелимиз олуркен», «Челебиджихане», «Бир фахише агъызындан», «Реджу», «Дженк мейданы»... Бундан сонъ сырасыле экинджи, учюнджи шиир меджмуалары ве «Миллий икяе»лер басыладжакътыр.»¹⁷ яки энди бир къач кунъден сонъра сентябрь 11-де «Кучюк достларыма» биринджи парча» серлевасы алтында пейдалангъан илянда: «Генч шаиримиз Джемиль эфенди Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» намында 58 саифелик шиир меджмуасы басылып чыкъты. Фияты 1 (бир) рубле олып, алмакъ истеемлере къолайлыкъ олмакъ ичюн, Къырымын эр шеэр ве койлерине коньдериледжектир. Топтан алмакъ истеемлере адрес: г. Симферополь, редакция газ. «Миллет.»¹⁸ малюм ола ки, Дж. Керменчикли 1917 сенеси «Кучюк

¹⁷ Енъи китап. (Илян) // Миллет. – 1917. – сент. 3.

¹⁸ «Кучюк достларыма» биринджи парча. (Илян) // Миллет. – 1917. – сент. 11.

достларыма» адлы бир уфакъ колемли шиирлер джыйынтыгыны чыкъарды. Бу китапнынъ биринджи парчасы нешир олунып, даа эки парчасы чыкъаджагыны анълаймыз.

Бундан да гъайры биз, Дж. Керменчиклининъ шиир язмакънен берабер несирджиликте де къалемини сынагъаныны исбат эткен делиллерни эльде этемиз. «Миллет» газетасына кене де мураджат этерек, Абибулла Одабашнынъ («Чатыртавлы» онынъ тахаллюсидир) справка шекилинде язгъан «Къырымнынъ китап языджылары» адлы макъалесинде И. Гаспринский, О. Акъчокъракълы, У. Токътаргъазы, Озенбашлылыр, А.С. Айвазов, У. Болатуков, А.Ш. Муратов, А. Ильми, Дж. Сейдамет, А. Чергеев, Ш. Али, Дж. Мейинов, У. Сами, У. Баличиев, Я. Байбуртлы киби эдиплернинъ язгъан китапларына къыймет кесиле. Дж. Керменчиклининъ китабы акъкъында шойле дениле: «Джемиль эфендининъ «Кучюк достларыма» адлы китабы балалар ичюн язылгъан ве алмашынув заманында «Къырым оджагъы» басма ханесинде басылгъандыр. Кучюк шиирлерден ибареттир. Тили ачыкъ ве анълайышлыдыр. Джемиль эфендининъ бу басылгъан эсеринден башкъа язылгъан даа пек чокъ эсерлери вардыр. Лякин онлар даа чыкъмадылар».¹⁹

Бу эки йыл арасында берильген хаберлерге риает этип, Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» адлы китабынынъ 1917 сенеси матбуаткъа азырлагъан эки парчасы базы себеплерден толайы чыкъмайып, муэллифнинъ къолунда къалгъандыр. Бельки НКВД тарафындан апс олунаджагыны дуйгъан Джемиль, бутюн эльязмаларыны сакълагъандыр. Керменчикли озю «Миллет» редакциясында чалышаракъ, нечюнدير озь китабыны «Къырым оджагъы» басма ханесинде бастырткъаны инсанны тюшонджеге далдыра. Бу хусуста даа бир делильни къошмакъ керек ки, А. Ильмий, М. Куртий муаррирлигинде 1917 сенесинден башлап чыкъкъан «Къырым

¹⁹ Чатыртавлы. Дерекой мунасебетиле. Къырымнынъ китап языджылары // Миллет. – 1919. – фев. 20.

оджагы»нынъ озю де чокъ яшамадан, «Миллет» матбаасына къошулды.²⁰

Тезсёюф ки, «Кучюк достларыма» деген китабы акъкъында бизде бир тюрлю малюмат ёкъ. Мезкюр китап Къырымнынъ эр бир тюкянында сатылса да, бизгедже кимсенинъ къолунда сакъланып къалмады. Бутюн сабыкъ Совет Бирлиги регионларында чешит йылларда чыкъкъан неширлерни топлап сакълагъан Москвадаки девлет кутупханесининъ архивлеринден биле Дж. Керменчиклининъ китабыны тапып оламадыкъ.

Акъмесджитте ерлешкен Тасвирий музейнинъ сабыкъ хадими Лейля Абдурешитова ханым тарафындан, бир вакъытларда Джемиль Керменчиклининъ огъулларындан алынып, машинкада басылгъан «Кучюк достларыма» китабынынъ вариантларынен таныш олдыкъ. «Бир фахише агъызындан», «Шейтане ясин окъулурмы?», «Илим», «Реджу», «Дюшюндже», «Мевлюд неби мунасебетиле», «Гъарипнинъ зары», «Бен татарым», «Атым», «Танъ алды», «Дженк мейданы», «Татама», «Инандым», «Талелелигин сонъ кунълери», «Тюкянджылыкъ омюринден», «Хатибе», «Челебиджихана», «Мукъаддес эмелимиз олуркен», «Раст келе бир корюшюв», «Мектеп шаркъысы» киби бир сыра шиирлеринде чокъ хаталаргъа, ве къарама-къаршылыкъларгъа расткелингени ичюн, оларны мезкюр китабымызгъа кирсетмедик.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ АПС ЭТИЛЬМЕСИ

Къырымда янъы Советлер къурумы мейдангъа кельмесинен, къырымтатар зиялылары ичюн апсханелер, сюргюнликлер заманы башланды. Хусусан, 1930 сенелеринден башлап сиясий репрессияларнынъ чархлары дёнюп башларкен, пек чокъ

²⁰ Къонакъбай. Газеталарымызнынъ тарихи // Азат Къырым. – 1943. – янв. 16.

зиялыларымыз пантюркчиликте, акси-инкыляпчылыкъта къабаатланаракъ, апсханелернинъ камераларында эляк олдылар. Ялынлы атеш Джемиль Керменчиклиге де токъунды. О, Сакъ РО НКВД тарафындан пантюркчиликте къабаатланып 1937 сенеси, июль 27-де (йигирми едиде) УК РСФСРнынъ 58-10 11 маддеси боюнджа якъаланды. О заман, Сакъ районынынъ Башмакъ коюнде яшагъан Джемильнинъ эви тинтилип тюрюлю весикъалар, мектюплер, китаплар ве фоторесимлер истимлякъ этильди.²¹ Апсханеде Дж. Керменчикли узеринде олгъан ич чыдалмаяджакъ, вахшийдже соргъулардан сонъра, къабаатлав ишининъ хулясасында онынъ А.С. Айвазов, Б.Чобан-заде, С. Хаттатов иле сыкъы багълар туткъаны; миллетчилик манасыны ташыгъан шиирлеринде, кырымтатар халкъынынъ Совет укуметине кяршы чыкъмагъа чагъыргъаны; Тюркиени махтап, акси-инкыляп аркетлерини девамлагъаны; Къурултайда иштирак эткени ве «Милли фыркъа»нынъ азасы олгъаны акъкъында язылып. Бунынъ нетиджесинде 1938 сенеси август 14-те Дж. Керменчикли УК РСФСРнынъ 58-10 11 маддеси боюнджа, 8 (секиз) йыл апске махкъом этильди. Айны шу махкеме протоколында Джемиль Керменчиклининъ Архангельск лагерьлерининъ бирисинде 1942 сенеси, январь 24- те эляк олгъаны ве сучю олмагъаны ичюн, акълангъаны акъкъында хабер этиле.²²

Джемиль Керменчиклининъ огълу Эрдживан, бабасындан алгъан мектюплерини хатырлаяракъ, бойле тариф эте: «... Биринджи мектюп бабамдан 1938 сенесининъ башларында кельди. Мектюпте бабам орман пычкъаныны ве учъ айда бир кере посылка алмагъа мумкюн олгъаныны бильдире эди. Шу мектюптеки учъ сатыр къара тушнен къаралангъан. Бу цензуранынъ мерафети эди. Шу сатырларда не акъта

²¹ Р.И. Хаялийнинъ айткъанына коре, СБУ архивинде сакълангъан Дж. Керменчиклининъ махкеме ишинде ич бир тюрюлю фоторесими ёкъ.

²² Архив НИЦ «Рукописная книга» при кафедре крымскотатарской и турецкой филологии КГИПУ, ф. Дж. Керменчикли. Арх. д. – 1, л. – 1, 2.

язылгъаныны окъумакъ кучъ эди. Бу сатырларда бабам бизге насылдыр малюмат бильдирмек истеген олса керек. Албу ки, бу истек ерине кельмеди.

Арадан чокъ кечмей бабамдан даа бир мектюп алдыкъ. Кельген мектюпнинъ цензурадан кечмей, насыл этип ёллангъанына аля бугунъ акъылым етмей. Мектюп эки кысымдан ибарет эди. Мектюпнинъ экинджи кысымы колхоз бухгалтери ве бригадирине язылгъан. Анда бабамнынъ секиз йылгъа къапатылмасына бабам акъкъында язылгъан ифтира материалларыны шу эки адамнынъ имзалавы себеп олгъаны анылашыла. Энди исе бу адамларгъа къаршы иш башланып, бабамны да ойле материалларны имзаламагъа меджбур эткенлери ве тепме-котек ашаса биле, оларны имзаламагъаныны бильдире эди...».²³ Иште бу НКВДнынъ вахший соргуларына чыдагъанлары пек аз эди. Оларнынъ къолуна тюшкен адамлар, девамлы котеклерден сонъ, ишлеген ве эм де ишлемеген сучларыны бойнуна алмагъа азыр эди. Чокъусы алларда бу тасильни аз корьген, джаиль джеллятлар тарафындан аджеле суретте, азырланылгъан весикъалар муджиби апске алынды. Бойле весикъаларгъа адети узьре къатты тазыйыкъ алтында булунгъан махбюслер имза эте эдилер. Бойлеликнен, бу уйдурылгъан весикъаларнынъ сайысы эп артыкъча, олар къабаатсыз ёкъ этиле эдилер.

Эрдживан Керменчикли бизге кене бир мектюпнинъ сырыны ачаракъ: «...Бабамдан сонъки мектюпни 1941 сенеси июнь 12-де алдыкъ. Бабам булунгъан лагерьнинъ адреси аля бугунъ хатиримде: «г. Архангельск. Левый берег. Село Талага...»²⁴ бабасынынъ Архангельскнинъ къайсы еринде джезалагъаныны айта. Лякин 1941 сенеси алманлар Кырымны алгъанда, башкъа махбусларнен берабер бабам да къуршунланылды дей. Анджакъ, Эрдживан бабам 1941 сенеси

²³ Керменчикли Э. Дешетли кечмишини хатырлап [Дж. Керменчиклининъ апс этильмеси акъкъында] // Ылдыз. 1996. – №4. – С. 51-53.

²⁴ Айны менбаа. – С. 53.

ольдюрильди айтса да, биз Дж. Керменчикли 1942 сенеси ве кьуршундан дегиль, лагерьнинь мудхиш шараитлерине даяналмай эляк олды, деп фифараз этемиз.

Таир Керимов

МАКЪАЛЕЛЕР

АКЪЛЫ БИР РЕД

(Фельетон)

Газетамызын бугуньки нусхасында, Къырым улема джемиети тарафындан муфти Челебиджихан (1) эфендининъ 23 сентябрьде оладжакъ улема джемиетине давет эдильдиги ве муфтий эфендининъ де бу давете иджабет /разылыкъ/ этмедиги хабери вар. Бундан бир къач афта мукъаддем вакъа олан айны давете муфти эфенди: «Бен Къырымда улема дегиль, алим биле коремиёрым, кенди хаддини /сынъырыны/ бильмеюп улема унван мухтеремини ташымая джесарет эденлерин арасына кирмейи виджданыма сыгъдырмыёрым» мейилинде джевап вермиштир. Экинджи дефа вакъа олан давете верильдиги джевабында исе муфти эфенди зайын сёзлери текрар эттиктен сонъра, «Бойле на-эхллер тарафындан тешкиль эдилен гъайыр къануны бир джемиетин даветине иджабет этмейи, бир муфти саффетиле онларын джемиетини ве бу джемиетин верильдиги къарарлары тасдыкъ этмейи умумиетле джемиет-и къанунинер айтсизлик ве виджданыма къаршы бир джинает таныёрым» сёзлерини де этмиш. Албуки эки-учъ ай мукъаддем онъа Махкеме-и Шериеси (2) тарафындан вакъа олан бир мураджаат узерине Уфада оладжакъ улема джемиетине Къырым Махкеме-и Шериеси тарафындан интихап эдилиркен, муфти эфенди «Къазанда улема ёкъ, бен орая гидемем, онларле бирликте иш коръмейи виджданыма сыгъдырамам», демеди. Бельки бу теклифи маальмемнуние къабул этип, интихап эден комитет азаларына беян-тешеккюрде биле булунды. Ве Уфадан кельдиги куню вердиги изахатында энъ эвель Къазан улемасындан сёз ачып Къырымда да бойле улема етишмесини теменни этти.

Иште бу, ве бунунъ киби дигер сёз ве ишлериле улемая къаршы олан самимитини арз эден муфти эфендининъ Къырым улемасы джемети намындан вакъа */вакъиа/* олан давети редэтмеси де атта онлары тасдыкъ этмектен чекинмесинде эр алда бир себеп вардыр фикирине инсаны сувукъ эдиёр.

Бу себеп изах хусусында Къазан ве Къырым улемасыны козьден кечирмейи энъ якъын бир ёл таныдыгъымдан хулясайи Къазан ве Къырым улемасыны козьден кечирёрым.

Къазан улемасы денилиндже: энъ эвель шималь эдебиятына джан верип оны къаваид-и-эдебиее рабит эден */эдебият къаиделернен багълагъан/* ве татар тарихининъ эсасыны къурып оны бир чатысына алан мешхур эдип ве тарихшынас Къаюм Насыри (3), Шехабуддин Мерджанилер (4) козь огюне келиёр.

Къырымда исе, бу Насырий ве Мерджанилер асырында къыркъ-элли сене мудеррислик этип къучакъ толусы мезар ташындан башкъа бир эсер быракъмаян медреселер кориёрыз.

Йине Къазан улемасы денилиндже диний, фельсефий аяты, ичтимаий, ильмий асар-и кезинтилериле мешхур Алимджан Барудилери (5), Хади Макъсудилери (6), Риза ве Решид Къазылары (7), Бигиев (8) ве Кемалилери (9) кориёрыз. Бизим миннет-и Къырымымыз исе бойле мейвалары де етишдиремей эди. Юкъарыда сёйледигимиз затларын асырында Къырымда анджакъ бир аягъы къара, меджхуль кольгеден башкъа бир шей корюнмиёр.

Даа сонъра, Къазанда мешхур инкъиляпчы Бубилер (10), Апанаевлер (11), Исахъийлер (12) ерине, бизде къыралдан зияде къыраллыкъ тарафдары, мухафазакаярлар кориёрыз. Онларын заманында мустебди */зорбаджы/* Николай (13) варды денилirse, о мустебди Николайын лакейлери юкъарыдан эмир ёкътыр, дие мектеплери техдит этип */къоркъутып/* юрюркен, Къазанда къара куче */кучьке/* эгильмеен видждан сахиби йине о рушдие ве рызза-къазылар кенди виджданлары арзусыле

юкъарыдан эмир ёкъчылыгъындан, истифа веререк миллетин акъкъыны емектен къачындыкъларыны корериз.

Бугуньки улемая кирсек, Къазанда бу сайдыгъымыз муджтехидлерин /*юксек дин эрбапларынынъ*/ битмез-тюкенмез гъайретлери саесинде заманын эр тюрлю ихтияджыны танымыш. Эр не в аята ашна джесарет медениее малик бир улема гюруху козь огюне келир.

Бизим Къырымда исе, он беш-йигирми йыллыкъ тасиль аятыны межд аслында – медед эди алы артында бу да не эди? Эле кечирен дюнья ябанджы аята аджеми, бир къафиле козь огюне келир.

Бунлара койлерде джемиетлер япмакъ керек денирсе эскиден бир адам ольдиктен сонъра, онъа учъ-еди, къыркъ, юз йыл дие беш джемиет ерине он джемиет япарлар. Я бири эвленеджек олурса, нишан, агъырлыкъ, дюгюн, ореги, къуда чагъыртув, киев чагъыртув, джемиетлерине де не къадар шейлер даа къошып бу бихаллыкъта фукъаренинъ бойнуны урарлар. Бунларын ичтимаате айт малюматлары ялынъыз шу пляв джемиетлерине махсустыр. Сиясете келирсек, социализм меслегинден башкъа ич бирини агъызларына алмазлар. Сиясеттен, партиядан сёз ачылдымы, социализм партиясы иллях, пейгъамбер танываз. Сенинъ малынъ, беним малым демез, сенинъ къарынъ, беним къарым деен шейи къабул этмездир. Социалист програмыны ихтисар эдер /*саде этер*/ чыкъар. Хайды бунлары земство яки шеэр идарелерине интихап иш. «Орада араб нечюн файл-и мерджу яки мефул-и менсюп (13) окъуёр?», суали мухакеме эдильмееджек.

Къурултай меджлисине сайларсанъ, орада да айт адакъ, талакъ меселелери аль эдильмееджек.

Затен, онлар кенди хыдметлеринде биле татарын алты-еди юз сенеден бери анъламаядыгъы «Энис- уль-джелис» (15) яки дигер вааз китапларындан мунтехап бир къач икяе анълашыла не къадар къалабиледжеклердир. Меселя, бир деве ченгесиле етмиш бинъ йыл кюффарле /*къафирлернен*/ дженк эден Шемун-

уль Гъазининъ къазандыгъы севабы татар не иле къазанаджакъ, яки ёлдан кетеркен, айван терслиги узерине йыкылып эллери писленен саргъуш, ёлдан кечен етимин башына эллерини сильдикте, бу етим къафа зан этип къувандыгъы ичюн, саргъуша дженнеттен верилен бир къач десятина эди. Яки Багъчасарайда Къаракъашын кабагындан /кабак, *трактир*/ эр сабах келип ракъы ичен сархош, ичтиктен сонъра, къадехин тюбюнден бакъмасында не хукюмет варды (*). Иште, татар бунларын акъикъатны огрендим, бугунъки улема хаджет къалмыёр. Келелим макъсадымыза: козь огюндеки шу аллары бизим киби, корен муфти эфендининъ «Къырымда улема дегиль, алим биле ёкъ» сёзю, шашыладжакъ бир сёз, яки янъы бир акъикъат дегиль де, олса-олса енъи бир итирафдыр. Кечен муфтилер бу акъикъаты корюрдилер. Лякин итираф этмезлерди. Сонъра муфти эфенди бойле бир джемиети тасдыкъ этмейи виджданына джинает иддиа эдиёр. Шубесиз, бойледир. Чюнки юкъарыда муфтийи давет эттигини яздыгъымыз «улема» (16) джемиети, эр ерде кенди адамларыны эр иш башына кенди кечип, къырымтатарынынъ мукъаддерат-и динине таала-и миллиесини кенди элине алмакъ истиёр. Лякин 25 мартта алданмаян волостной земство ве шеэр идаресинде тузагъа тюшмеси миллет илерювде энъ буюк эмиети хаиз олан /*саиби олгъан*/ уездный земство ве Къурултай меджлиси сайлавларында да алданмаз. Онлар да хахимлерле кетеджегини билир. Чюнки татар буны анълады.

Ялынъыз бир шей къалды. О, юкъарыда дедигимиз учъ икяенинъ акъикъатыны да анъласайды.

(*) Бу сархош, гуя къадех тюбюнден арш-и алаяы сейир эдериш.

Миллет. – 1917. – сент. 13.

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

Кеченки бир мектюпте элимизде мевджут */булунган/* китаплар акъкъында эр сырасы тюштикче, фикир ве муляхазаларымызы язмакъ файдадан аль олмаяджагыны исбата чалышып, элимдеки «элифбе» акъкъында кенди фикрими язмакъ арзусыны арз этмиштим. Мухтерем «Терджиман»нынъ «бизим истедиклеримизден бири де затен будыр», сёзлери банъа джесарет верди. Шимди арзумы къувведен фииле */осуществить, реализовать/* чыкъарыёрым. Кендиси акъкъында сёз сёйлемек истедигим китап, мухтерем муаллим Яхъя Наджи-эфендининъ **(1)** элифбесидир.

Бу элифбе, язысынынъ гузеллиги ве имля джеэтинден биринджи олдугы киби, кягытынынъ нефислиги де онынъ кыйметини бир къат даа арттырыёр. Бундан да башкъа китапта гузель де бир тертип вар. Меселя, китап эки къысыма айрылмыш, биринджи къысмыны тешкиль эден ве китабын ярысы демек олан 29 дерс тамамыле енъи имля иле язылмыш. Экинджи къысмы олан дигер ярысы да эм кыраэ-и-арабиее */арапча окъув элифбеси/* эм де биринджи кыраэ */элифбе/* китабымыздан башлаюп, сонъуна къадар окъунаджакъ эр тюрлю китапларымызда къулланылан имля иле эм окъуя, эм язабилмее азырламакъ ичюн, эвельдже харекелер **(2)** косътерильмиш, сонъра арабий, тюркий сёзлерле къарышыкъ базысы харекели, базысы харекесиз дерслер... Даа сонъра бири арабий, дигери халис тюркче */темиз тюркче/* олмакъ узере тертип эдилен дерслерле ве бир къысмы икяелерле китап нихает булмыш... Бу итибарыле китабын биринджи къысмыны окъуян чоджукъ, енъи имля иле язылмыш тюркче сёзлери окъуя бильдиги киби, экинджи къысмыны да окъурса, эм арабий сёзлери, эм эски имля иле язылмыш тюркче китаблары окъуя билир.

Бунлар, китабын не дередже бир ихтият ве эмеклерле вуджуда кельдигини косътерир ве бу мухтерем муаллиме шу

ишинден долайы Кырым мусульманлары тешеккюр этмее борджлу олдугъыны анылатыр.

Мамафих /бойлеликнен/, бойле биринджи адымын къусурсыз оладжагъыны иддиа этмек /тасдыкъламагъа/ де оламаз, чюнки бу да табий бир алдыр. Эвет, китап умумиет итибарыле бизим ичюн, биринджи ишимизе яраджакъ элифбе китабы олдугъы алда, бен лисанымыза, имлямыза махсус базы кучлюклер себебиле дерслери такъсим, харфлери ираз, эджаларын тертиби джеэтинден кендисине риает заруры олан базы шейлери сёйлемек истиёрым ве къусурларымын да сафдерунлыгъыма /саделигиме/ ве хулюс /темиз/ ниетиме багъышланаджагъына умют багъламакъ истиёрым.

Мухтерем Яхъя-эфендининъ элифбе китабында «хуруф-и имля» (3) бир-биринден узакъ, айры ве гъайр-и-мунтазам косътерилюр. Ве эр бири экишер дерсе такъсим эдилип /болунип/, биринджилеринде «хуруф-и имля» седасыз оларакъ къулланылдыкъларына мисаллер ирад олуныёр. Меселя, «йе» /«ы», «и» арифиф/ харфи экинджи дерсте седасыз, бешинджи дерсте имля-и харфи оларакъ, «вав» /«у» арифиф/ харфи, онунджды дерсте седасыз, он биринджи дерсте имля-и харфи оларакъ, «һе» /«э» арифиф/ харфи, он учюнджи дерсте седасыз, он дёртюнджи дерсте имля-и харфи оларакъ къулланылыёр. Бундан да башкъа муттасыл ве мунфасыл харфлерин (4) базыларынынъ бир ве я эки шекли бир дерсте, дигер шекиллери исе бир я бир къач дерс сонъра костерилиёр. Йине «хуруф-и имля»дан олып келименинъ орта ве ахырында [а] седасы верен шу «элиф» ишарет, биринджи дерсте костерильмек иджап этеркен, та он алтынды дерсте косътерилип, орада да мисаллерин шехадетиле [э] седасы оларакъ танытабилиёр. Он алтынды дерсе келиндже, бу харфи косътерильмедиги, танытылмадыгъы алда учюнджи дерстен башлаюп «ада», «дат», «дая» киби сёзлере тесадуф олуныёр. Харф айрыджа косътерильмеден мисаль, не ёлда окъутылыр?

Йине келиме ортасында ве я ахырында хуруф-и муттасыладан **(5)** сонъра [а] седасыны верен «элиф» ишарет, биринджи дерсте косътерилюёр ве шекиллери бир ялынъыз ишаретлери денъишильме иле седалары денъишилен «о, ө, у, ў» харфлери айрыджа косътерильмедиктен башкъа эпси бирден 11-нджи дерсте мисаллерле танытылмая терк эдилюёр.

Бендже бу да къабиль /мукюн/ дегильдир. Лисанымызда аддий едие балигъ олан «а, э, ы, и, о, ө, у, ў» имля-и харфлерини буюк бир дикъкъатле танытмакъ керектир ки, енъи имляда матлуб олан /истенильген, керек олгъан/ къолайлыкъ эльде эдилебильсин, бунынъчюн де энъ зияде имля-и харфлерининъ седасыз оларакъ истималлары тахриф-и муттасыла **(6)** къысмына быракъылып, ялынъыз хуруф-и имля оларакъ истималлары эвельдже косътерильмелидир. Бу харфлери теляфуза медар олмакъ узере, 5-нджи дерсе къадар «вав», «дель», «зель», «ре», «зе» хуруф-и мунфасыласынынъ ялынъыз шекиллери эр дерсте бирер дане иляве эдилерек, юкъарыда косътердигим тертип иле эр дерсте бир дане де имля-и харфи беллетильмелидир. Имля-и харфлеринден беш эвелькиси бу суретле танылдыкътан сонъра, къалан эки ахыркиси алтынды дерсте косътерилип мисаль йине кечен мунфасыл-и харфлерле тертип этиледжегинден, бу дерс айны заманда биринджи афта ичюн мумаресе /амелият/ дерс вазифесини де коръмиш олур.

Экинджи афта дерслеринде «а», «а» /бу ерде эки «а» арифлерден бириси харекели, бириси исе харекесиз, яни седасыз «а»/ харфлери иле хуруф-и мунфасыланынъ ахыр шекиллеринден бирер данеси ве дертюджи дерсе къадар бунлара иляве оларакъ, дёрдер шекли олан хуруф-и муттасыладан эки данесининъ экишер шекли косътерилип къалан эки дерсте исе, хуруф-и муттасыла иляфе этилерек окъулып кечен харфлери гузельдже беллемек ичюн мумаресе вазифесини ифа эдеджек мисаллере зиядедже дикъкъат эдильмели. Бу суретле экинджи афта яры-ярыя енъи олан 20

шекли косътерильдиги алда анджакъ эки дане енъи седа таныдыладжагындан, мубтеди /начинающий/ чоджугъы биринджи афта эпси олан 12 шекиль ве 12 седа таныдылмакъле чекилен кучълук, экинджи афтанынъ къолайлыгы иле оденмиш ве чоджукълар седалы харфлер иле гузель маарифе кесб этмиш /къазангъан/ олурлар.

Учюнджи афта биринджи ве экинджи дерслере «лям-элиф», «же» харфлерининъ экишер шеклилери, учюнджи, дёртюнджи дерслерде бир муттасыл-и харфин экишер шекли къалан эки дерсте мумаресе хаср /айырмакъ/ эдильмели. Бундан сонъра, хуруф-и имля, хуруф-и мунфасыла битмиш оладжагындан, эр афтанынъ эвельки дёрт дерсинде эки муттасыл-и харфин экишер шекли косътерилип, къалан экишер дерслери де мумаресее хаср эдилirse, седа ве шекиллери итибарыле 128-е балигъ олан /иришкен, еткен/ хуруфатымызынъ 40 данеси эвельки учъ афта зарфында косътерильмиш олып, къалан 88-и даа эр афта 8 данеси таныдылмакъ шартыле он бир афтада косътерилип битире олан бир афтада чоджукълары этрафыны ихата эден /саргъан/ шейлер ве онларын исимлериле ве агъыздан седалар, эджалар даа сонъра сёзлерле таныштырмакъ лязимдир ки, меджмуйы он бешинджи афта, яни учъ бучукъ айда тюркче ве арабча сёзлери (енъи имля иле язылмыш олурса), чоджукълар яваш-яваш окъуюп яза биледжеклердир. Бугунъ мектеплеримиз сенедде он ая къырып /он айгъа болуп/ ачыкъ исе де, эр тюрлю байрам ве сыраны чыкъардыкътан сонъра, анджакъ еди ай дерс окъундыгы анълашылыр, къалан учъ бучукъ ай ичинде чоджукълары лязими киби, харекелерле ве араб-и имля иле ве илериде окъуаджакъ къыраэт китапларында къулланылан эски имля иле таныштырмакъ мумкюн олдыгы киби, биринджийи де о дередже илеритмек мумкюндир.

(Илериси вар)

Терджиман. – 1916. – апр. 9.

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

(81 номеринден девамы)

Имля-и харфлери мунасебетиле шуны да сёйлемек истиёрым: элифбе китабында русча «В» мукъабиль олан /къаришысында булунгъан/ «вав» харфи иле «у» «У» харфлерининъ китапта да фаркълары ёкътыр. «о, ъ, у, ў» харфлери киби «У» мукъабиле олан «у» харфине да бир ишарет тайин эдилирсе, ишаретсиз «В» мукъабиле олан «у» харфи ичюн бир алямет фаркъа оларакъ къалдыгъы киби, ильтибасы да /къарама къаришылыгъы да/ деф эдильмиш олур.

Дерслерин такъсиматына /болюклерине/ келиндже, элифбе китабында биринджи дерсте 4 сёзле башлаюп, 5- нджи дерсте он беш сёз, 6-нджы дерсте отуз сёз алх. /иляхре –/ арттырылмыш кетмиш. Бу дерслер мумкюн дегиль чоджугъа бир кунде окъуттырылсын, эр алда дерсине коре, экие, уче, дёрте олуп окъутаджакъсынъ. Эр дерс чоджугъын къалдырабиледжеги къадар, мисаллерле тертип эдилирсе, даа эйи дегильми?

Меселя: юкъарыда дедигим киби, харфлерин тертип ве такъсимине риает эдилерек, биринджи дерс эки харф бир сёз иле башлаюп кунде бир сёз иляве эдильмек суретиле афта нихаетинде алты сёзе балигъ олмалы. Экинджи афтанынъ сёзлери де нихает он сёзден кечмемели. 3-нджи афтанынъ дерслери 15 сёзе иблягъ эдилебилир /арттырылыр –/ ве бу тенасип /келишикли, уйгъун олгъан –/ тарикъиле /ёлу иле –/ эп арттырылыр. Амма эвельки дерслерде бир чокъ сёзлер мана ифаде эдемееджекмиш, о алда маналы сёзлерин эвельки ве я сонъки джюзлери интихап эдилир ве муаллимлер тарафындан чоджукълара лязим изахат верилир. Затен муаллимин бир ве биринджи вазифеси де мубтеди /яньы окъумагъа башлагъан –/ чоджукълара саде сёзлери, эджалара, эджалары харфлере айырытмакъ ве харфлерден эджалар, эджалардан келимелер,

кет-кете келимелерден де джумле тертип эттирмек дегильмидир? Харфлери танымая ве сурет-и теляфуза биринджи ярдымы олан ресимлерин де китапларымызда ёкълугы назар дикъкъата алынырса, бу ихтияджын акълы олдыгы бир дередже даа ачыкъ мейдана чыкъар.

Элифбе китабында эджалар дахи бир тертип узере косътерильмемиш. Биринджи дерсте 4 сёз вар, дёртю де дёрт тюрлю эджа иле. Месея: эки харфли бир эджалы, учь харфли эки эджалы, учь харфли бир эджалы, дёрт харфли эки эджалы бунлар эпси биринджи дерсте. Келелим 4-нджи дерсе алты харфли эки эджалы, 7 харфли учь эджалы келимелер вар. 5-нджи дерсте исе 8 харфли 4 эджалы сёзлер косътерилюёр. Демек ки, биринджи афтада мунтазам эджалар эпси косътерилюп чыкъмыш олуёр. Мектебе кельдиги заман, бу сёзлери сёйлемее биле къадир олмаян татар баласына насыл олур да бир афта ичинде бу къадар эджалар танытылабилер? Хэле китап узеринден чоджугъын кендине окъуттырабилемек ич де мумкюн дегиль. Чоджугъа харфлер таныттырылдыгы алда биле бу китап узеринден сёз окъутмакъ мумкюн оламыёр. Яки бинъ мешакъатле окъуса биле, янълыш окъуёр. Бунда китабын экинджи дерсинден башлаюп, эр дерсте пек чокъ тесаддюф олунан /тесадюфен кельген —/ «айта», «айда», «янтай»... киби эджалары бир ере къошулып язылан келимелерин /сёзлернинъ —/ мисаль интихап /сечильме —/ олунмасынынъ да буюк дахили олмалы ве эджалар арасында фазла ишарети де ёкъ.

Бу кучьлюги деф этмек /ёкъ этмек —/ ве янълышы догърултмакъ ичюн эр алда эджалары гъает тедриджи /басамакъ-басамакъ иле —/ косътермек иджап /талап —/ эттиги киби, эджалар арасында бир фасыла ишарети де къонулмалыдыр. Ёкъса бу юзьден, эм чокъ захмет чекилюёр, эм де чокъ вакъыт гъаип олуёр.

Бендже, шойле бир усул такъип эдилирсе, бу кучьлюк бир дереджее къадар тахфиф /енгиль —/ эдильмиш олурды.

Биринджи афта ялынъыз «да», «ра» киби эки харфли бир эджалы келимелер, экинджи афта (бу афтанынъ дерслерине «а» харфи ве бир дане де муттасыл-и харф иляве эдиледжегинден) «ада», «ана» киби учъ харфли эки эджалы келимелер. Учюнджи афта: «тар», «татар» киби учъ харфли бир эджалы ве беш харфли эки эджалы келимелер. Дёртюнджи афта: «тарта», «ярдан» киби беш харфли эки эджалынынъ экинджи къысмыле алты харфли эки эджалы келимелер. Бешинджи афта: «даяна», «ярадан» киби алты харфли учъ эджалы келимелер еди харфли учъ эджалы келимелер. Алтынджи афта «даянний» киби секиз харфли дёрт эджалы ве «тарт», «сарп» киби дёрт харфли бир эджалы келимелер косътерилип мунтазам /тертип боюнджа олгъан –/ эджалар биттиктен сонъра, мухтелиф /тюрюлю-тюрюлю –/ эджалар истенильдиги киби, косътерилебилир. Ве бу дерслерде «иман», «ойнар», «шишман» киби эджалары къошулып язылан сёзлери къуullanмакъ да буюк мушкулят ибрет эдеджегинден мумкюн къадар, бундан да ичтинап этмелидир.

Бизим киби бунынъ талим-тедрис ильминден бихабер /хабери олмагъан –/ муаллимлер ичюн язылан китапларда, эр дерс башында о дерсе аит базы муляхазанымы, ёкъса изахатымы десем, серт эдильмеси де пек мунаситир. Хэле хуруф-и имля дерслеринде бу изахат мунасиб дегиль, лязимдир. Чюнки бизде бу имля- и харфлерининъ седалары хэле сурет теляфузда коръдиклери хыдмет, пек тухаф /худжур –/ анылатылып. Базы муаллимлеримиз аля даа «а» юкъары чекер, «и» ашагъы, «у» ашагъы чекип отъре окъутыр дерлер. Чоджукъ исе, бу харфлерин бири де не ашагъы, не де юкъары чекмедигини корип шашып къалыёр. Нихает, чаресизликтен бинъ захметле пек чокъ заман сонъра, адет севкъиле бу харфлерин не яптыгъыны кенди кендине анылар.

Бу харфлер шойледже танытылырса, даа къолай олурды, зан эдерим. Меселя: «элиф» кендинден эвель келен харфи, агъызы ачтырып окъутыр. «А» харфи эвель келен харфи агъызы дюз

тутаракъ окъутыр. «Вав» харфи эвель келен харфи дудагъы сююрильтип окъутыр. «И» харфи эвель келен харфи агъызы джаюп окъутыр. Бу суретле чоджугъа анылатмакъ бир дередже даа къолай олмазмы? Занымджа олур, чюнки бу ашагъы, юкъары чекер, отъре киби окъутыр киби, итибары олмаюп табий, даа догърусы амелий олдугъындан къолай оладжагъында шубе ёкъ.

Йине “элифбе” китабынынъ енъи имля къысмында «дере», «деве» киби сёзлер «he» иле язылыёр, бу догъру. «азгъана», «ашхане», «пара», «паре», «багъчада», «багъчеде» киби экишер тюрлю къулланылан сёзлерде исе «he» иле язылыр. Не исе, бунъа да ёл вар. Факъат, «ахырда», «оджакъта», «джойма», «мейха» киби келимелер дахи «ахырде», «оджакъте», «джойме», «мейхе» шеклинде язылмая енъи имля насыл олуёр да мусааде эдиёр?

Мусаадеден де башкъа бунынъ мубтедилере вердиги захмет де дикъкъата алынмалы.

Бундан да мада, «балта» деркен, хафиф бир харфтен сонъра, фатха-и накъылие (7) ерине къулланылан шу «элиф» харф язылыёр да «юмурта», «чанта» киби сёзлер «юмурте», «чанте» шеклинде косътерилип накъыль-и харфтен сонъра фатха-и хафифе ерине къулланылан шу «he» харфи язылыёр. Бунъа ханги имля къайдеси мусааде эдилиёр?!.

Терджиман. – 1916. – апр. 14

БУ ДА БИР НЕВ ИНСАФ

Мухаребе мейданларына кьадар, эркегиле бирликте гиден арслан юрекли, татар кьадынынын бугуньки мискин кьызлары, нечюн кунешин зиясындан урькеджек /кьоркьаджакъ –/ кьадар утанчакъ, саф ава ютмакъ акъкьындан махрум эдильдиги заман, сесини чыкьармаяджакъ кьадар кьырыкъ, аягъына зынджырлар, бугъавлар урулыркен, аягъыны тепретемееджек кьадар кьуветсиз, чаресиз олды.

Яшамакъ истедиги кунюнден бери эр кес, эр инсан киби, сыджакъ кьучакълара атылмакъ, мерхаметли эллерле сарылмакъ, хассас /дуйгъулы –/ юрегинден кьопан далгъаларын гуль чехреси узерине акс этмесинден асыл олан араретлер, солукъ дудакъларле тескин эдильмек арзусыле бесленен, эр саат, эр дакъикъа бу умяутлерле яшаян татар кьызы нечюн солмыш бир демет чичегин назик пармакъларле лятиф кокюслерден кьопарылып атылмасы киби, ич танымадыгъы атта варындан биле хабери олмадыгъы топракътан сувукъ, чиркефтен игренч, акърептен зеэрли ябанийлере эбедий бир кьол омюрлик бир эсир киби сатылыёр.

Нечюн бу кьадар татлы хаялларле ачылмакъ истеен бу гьонджелер даа ачылмадан, боз дерьяларынын артындан кьопан шиддетли /кучьлю –/ рузгярлардан да даа шиддетли рузгярларын мерхаметсиз эсишлери иле бузлаюп коклерден тькюлен эсапсыз кьар чичеклери киби, саврылыёр да дюньянын энъ сыджакъ бир кошесинде бельки джехэннемин энъ сыджакъ бир дереджесинде биле тюшюнильдиги заман, инсанлары тондыраджакъ земхери /бузлу –/ бир гьаесининъ сувукъ дерьяларына атылыёр.

Нечюн табиятле берабер догъан, табиятле берабер яшаян ве онынъле берабер ольмее ант верен, табият баласы, татар кьызы зеэрли йыланларын, кемириджи чаянларын хаинане бакъышларындан бьоркъып юзюни орьтмее, мезар ташы шекилине кирмее борчлы тутулыёр.

Нечюн бойле орьтюли олмадыггы заман, намусындан эмин олмыёр, яки намуссыз адыны алыёр. Аджеба, татар кызынынь башы узерине асырлардан бери таш, кыая кесильмиш мазлум булутлары иритебилиджек кыада кыуветли бир акыкыат кунеши догъмаяджакъмы?

Аджеп, бу кыара булутларын кыаранлыкъ кольгесинде асырларджа кунешин ялдызлы зиясыны, джан вериджи сыджаггыны хис этемеден /дуймаздан —/ тѣктирильмиш, дуйгъусы ольдирильмиш о, масум джанлы дженазелери далдыггы эбедий уйкъусындан уяндыраджакъ кыатты бир феръяд, аджджы бир сайха /кыычкырма —/ кыопмаяджакъмы?

Аджеп о парлакъ кунешин ялдызлы козю кыырыкъ гонъюллере джан верен шефкыатлы бакъышлар киби кяинаты иситтирген, бааръ кыушларынынь энъ джансыз дуйгъулары джанландыран якъыджы тюркюлери, эр ерде чынъларкен, табиат баласы, йине омюр мейданларына ачылан кыапулары эр тарафтан бекленмиш бузлу, тынч, сиях эви ичинде кыапалы, корьмектен, эшитмектен махрум кыаладжакъмы?

Аджеп, сенинь о эски мезара бенъзеен рух ольдириджи эвинънинъ сачакълары тюрбюнде айларджа, йылларджа бельки де омюрлик анасыны беклеен оксюзлер киби, тизилип башларыны ашаггы салыверен солукъ сармашыкълар, кяинаты кумюшлее-кумюшлее солып гиден пападиелер, санъа иснат /ботен ерде —/ эдилен ифтиралардан утанып, кыызаран гуллер, келеджекте де ми сени корьмееджеклер?

Аджеп, сени бу кыаранлыкъ чукъура зорле, зорбалыкыла коменлер бу мезара бекчилигинден вазгечемееджеклерми? Бир бахадыр чыкып да сенинь мезарынъа киремезсе, санъа якъын бир ерде кендисине бир мезарлыкъ ерде алмаяджакъмы? Аджеп, бойле бир бахадыр чыкып да сениньле мезар кыомшусы олурса, онынъ севги ве мерхамет толу козылеринден сачылан сыджакъ бакъышлар, сенинь нуру сѣнмиш, тонукъ, арекетсиз козылеринъ иле кыаршылашдыкыда сенден бираз джанланмазмы эдик?

Онынъ мерхаметли бакъышындан догъаджакъ араретлер, сени сарып алан буз табакъаларыны иритемезми эди? Буз бузлары делип кечен арарет, ич олмазса о сенинъ тонукъ /бузлу –/, титреен эллеринъе сувукътан мос-мор олмуш пармакъларынынъ уджларына бираз джан вермез эди?

О не къадар буюк акъсызлыкъ эди ки, сенинъ кенди аятынъа кендинъ малик олдугъынъ инкяр эдилийрды. Я бугунъ санъа япылмакъ истенилен акъсызлыкъ, ондан кучюкми, зан эдиёрсынъ? Дюнъ сени тип-тири мезара комюп чичеклер киби сарартып, япракълар киби солдыранлар, кеттикче ювая якълашан йыланнынъ ютаджагъыны корен къуш яврулары киби ферьяд, фигъанларынъ къаршысында насыл титремедилер исе бугунъ де йине, шимдие къадар сакълая кельдигинъ саф виджданынъ узерине тюрюлю чиркефлер ягъдырып атта сенинъ кендинъи де о саф виджанынъдан нефретлендирип оны да элинден алмакъ ве эбедий оларакъ алмакъ истеенлер, бу джинаетлер къаршысында аджындыгъындан козяшлары тѣкен мавы коклерден, бу джинаетлер къаршысында утандыгъындан булутлара ортюнен парлакъ кунештен ибрет /орънек –/ алмыёрлар. Сени богъмакъ, ольдирмек истиёрлар эм де видждансыз, намуссыз дие ифтирабюхтанларле ольдирмек истиёрлар.

Бакъ! Не къадар джесарет ки: сени севенлери, сана урьмет эденлери, ольдирене бинъ рубле, сени ольдирене эки бинъ рубле ваад эдилийр даа эйи олмазми эди ки, бу паралар бутюн инсаниете хыдмет ёлларына сарф /масраф –/ эдилъсе де, сен ольмесенъ, ольдирилъмесенъ, яшасанъ. Кендинъле берабер даа дюнъ олюм ятагъындан къалкъан татары да яшатсанъ. Хайыр /ёкъ –/, бен артыкъ сагълам иманле инаныёрым, сен ольмезсинъ, яшарсынъ, яшатырсынъ. Сенинъ авасыз, кунешсиз дѣрт дивар арасында эр шее асрет, дюнъяя асрет, ярыгъа асрет, чичеклер киби солдыгъынъ, къафесиндеки бульбуллер киби ольдигинъ, омюр бою чекише-чекише ольдигинъ етишир! Башынъ агъырса – «къырна», белинъ агъырса – «чырма»,

козюнъ, тишинъ агъырса – «незле» дие джаиль уфюрюкчилере кърбан олдыгынъ етишир! Кърнынъ агъырса – «бюклесин», сувукълансанъ – «яман ель», миденъ бозулса – «юрек сыкълети» (1) даа бир шей буламазларса, чарпынмыш дие джынджылара, бакътаджылара кърбан олдыгынъ ташлардан, топракълардан ярдым истее-истее ольдигинъ етишир!

Джаиллик юзюнден сен, олюёрсынъ даа сенинъ кърчагынъда буюген чоджукълар олюёр. Джаиль, кёр эбелере сен кърбан олюёрсынъ эльхасыл, эр тюрлю эджельсиз олюмлер сенинъ башынъа бунлар иришмемиш де сени сокъакъларда ольдирмек, ольдиртмек истиёрлар – къабаатынъ къадын олдыгынъ!

Бу да бир нев /сой –/ инсаф!..

Миллет. – 1917. – июль 21.

ЕНЪИ БИР МОДА

Бу серлевайы коренлер арасында тюрюлю себеплере бинаэн теляш этеджеклер булуныр. Эльбисе /урба –/ меракълылары аджеба? Енъи бир чешит эльбисеми иджат /кешф –/ эттилер? – дие теляш косътерир. Мухаребе хабери меракълылары, Алмания енъи бир нев /сой –/ топ дахими иджат этти? – дие теляш этерлер.

Бу серлевайы корен бир татар къадыны исе эр шейден эвель шимдие къадар Шериат-и Мухаммединиенъ /Ислям шериатынынъ –/ кучюк бир мусаадесинден бол-бол истифадее алышан эркеклеримиз енъи бир истифаде ёлы – сычан сокъагы дахими булдылар? – дер. Факъат о теляш этмез! Чюнки онынъ итикъадындже Шериат-и Мухаммедие татар къадынына ич бир мусааде къарлыкъта булунмамыш яки о, кенди Шериат-и Мухаммединиенъ кучюк мусааделеринден бол-бол истифадее алышмамыш, лякин бу, онынъ аятыны зеэрлеен бир хата олмыш къалмыш.

Бен бурада татар къадынынынъ аяттаки хаталарыны саймаяджагъым. Ялынъыз бу хаталарын себеплеринден бираз бахс этмек истиёрым.

Шимдие къадар татар къадынынынъ бутюн хата ве нукъсанларыны улемая атыф этер /юклер – /, онларын янълыш телькъинлеринден корердик. Элимизе къалем тутмая, агъзымызы ачып сёз сёйлемее мукъаддер /такъдир –/ оланларымыз эп улемайы муахэзе /тенкъит –/ этер, онлары тилимизе доллардыкъ.

Чокъ шукюр олсун, бу узун муджахитлер /тартышмалар –/ нетиджесиз къалмады. Эскиден «улема» дие, юрюттигимиз сыныф бу акъикъаты ачыкъ сёйлемеди исе де акъикъат кенди-кендине парлады. Кенди-кендини мейдангъа къойды. Лякин дюньки муджахитлер бугунъ тааджип эдиледжек бир мевкъиде къалдылар. Дюнь кендиси ичюн муджахиде /куреш –/ эттиги

татар кьадынны бугунь кенди бегенмемее башлады. Татар кьадынле имтизач /йгъунлыгъы –/ мушкюль эмиш яки мумкюн дегильмиш деркен, арада атта кенди акькьында сёз сёйлемек биле, гьает кучь бир меселе догъды. Мамафих /бойлеликнен –/, меселенинъ эмиети, джиддиети, о мушкюллиги унуттырып эр алда бу хусуста тюшонмее, сёйлемее, язмая инсаны меджбур эдиёр.

Бен бу меселеде корен муджахитлерин арекетини ве бу арекетле ишгъаль эттиги мевкыйи /алыны –/ рус демократиясын бугуньки мевкьининъ айны кориёрым. Девир-и сабыкьта /олып кечкен девирде –/ укюмет мустебдеден шикьает эден демократия, сиясий янълыш адымларыле бугуньки рус аят сиясиесинде насыл огюне кечильмез бир анархия вуджуда кетирдилерсе, даа дюнь улема иле татар кьадынынынъ укьукъы ичюн джанлыдан кьурбан верен муджахитлер де бугунь аиле тешкилинде тутгькьлары ёл, яринки татар аиле аятында ойле бир ичтима-йи анархия азырлыёрлар ки, буны корьмек дегиль, тюшонмек биле пек агъыр. Бу арзу эдильмеен ал, куньден куне бир мода киби арамызда даа зияде мейдан алан башкьа миллет кьызларыле теэххюль /эвленме –/ меселесидир.

Бир тарафтан эр кунь енъи бир миллий акькьымызны эльде этип, шимдие кьадар джаиль полициянынъ тахкьирлерине /акьаретлемелерине –/ биле огъраян Укьукъ -и миллиемизи джанландырдыгъымыз бир куньде миллий, медений мухтарыны аз корьдигимиз мульк-и мухтариетлере кьанаат этмеюп истикълял -и миллиеден атта мульк-и истикълялиеттен бахс эттигимиз бир заманда, аят-и миллиейи юксельтмек, джанландырмакъ арзусыле ич де кьабул-телиф олмаян, бильакис /аксине –/ миллиети ольдиреджек, махв этеджек бир арекетте булунмакьлыгъымыз шаян теэссюф бир алдыр.

Миллий уяныкьлыгъа энъ эвель аиле тешкилиндеки кучьлюкleri кьалдырып, оны ислях этмекле башлайджагъымыз ерде биз исе о меселейи тамамыле дигер

бир кялыба сокъуёрыз. Бойле де ислях мухтадж аиле аятымызы даа чыкъмаз бир сокъагъа сапдырыёрыз. Кучюк Къырым ярымадасында бу сонъки беш-алты ай ичинде башкъа миллет кызылары иле теэххюль эденлерин /эвленгенлернинъ –/ екюни косътериледжек олурса, шашыладжакъ дереджедедир. Хэле бунынъ пешинден кезенлер о къадар чокъ ки, бу артыкъ койлерде койлюлер арасында да ревадж булмая башлыёр.

Бен бу нев аиле тешкиль эден ве я этмек фикиринде булунан аркъадашларымле корюшдикте, онларда бу арекетлер иле аят-и миллиемизе /миллий аятымызгъа –/ онъалмаз яралар ачаджакъларыны яна-якъыла сёйледиктен сонъра, бир такъым себеплере бинаэн, татар къадынылле имтизадж мескен олмадыгъы сёйлиёрлар, бинаэналейх, бен де о яралары тазертмеюп, ялынъыз имтизадж акъкъындаки фикирлерими сёйлемекле иктифа /къанаатлыкъ –/ этеджегим.

Эвет, бизим эмширелеримиз /татарларымыз –/ де ич бир мезиет, бир фазилет олмаюп, отеки аркъадашларымызын интихап эттиклери рефикъа-и хаятларынынъ /омюр аркъадашларынынъ –/ эр бири ойле хатыры сайылыр бирер мезиет /тербие –, фазилет /шереф –/ саибелери олса, бен бир татар саффетиле бунъа да лякъайд /къайдсыз –/ къалмазсам да бенимки къуру бир таассипдир ве дигер бир меджбуриет саикъасыле /себеби иле –/ сукют этердим, факъат акъикъат ал бунынъ аксине, билъакис татар къадынында зевджи /къоджасы –/ ольдигинден сонъра, бен де къыркъ кунъ даа яшамам, деп ве эксериетле акъикъатен олюп гиденлер, яни бу къадар саф ве акъикъий муаббет саибелери вар. Бу аз бир мезиетмидир? Кучюк бир фазилетмидир? Насыл олуёр да бойле саф, муаббет саибесинден бири муаббет ашкъына кенди дининден чыкъып дегиль, кенди дининде къалмакъ шартыле биле олса, бир христиана вармыёр. Эгер генчлеримиз дигер бир джиэттен кендилерине аркъадаш буламыёрлар денилирсе, зан этерсем, бизде ойле аятын фельсефесине пек дерин накъыз /зыддиетлик –/ эден мютефеккирлер секиз абиде, секиз дане

етишмемиштир. Догъру, бу секиз ай бизе чокъ шей етиштирди меселя, бен секиз ай эвель, энъ аджиз бир муаллим экен, секиз ай ичинде бир мухаррир ямакъчысы /ярдымджысы –/ яки бир шаир таслагъы /русча: рифмоплет –/, атта бир халкъ хадими олдым. Акъикъят алда исе, ич бири дегилим. Бу адам къытлыгъында Сулейман пашалыкъ бир шей эди олды кечти. Догърусы пек чокъумыз да бойлейиз. Бинаэналейх, бен бу иддам имтизаджы бизим мютефеккирлеримизден дегиль, бельки татар къызындаки сафиет ве акъикъый махиятин /манасынынъ –/ бизде ёкълугъындан диёрым, ёкъ биз эр алда мютефеккир дие, исрар эдилирсе, бен о вакъыт мютефеккири ялынъыз кенди аятыны зеэрленмектен къуртармакъ дие тарифе итираз эдиёрым. Бу тарифе кендиси иле берабер дигер бирининъ аятыны да къуртармакътыр къайдыны къошыёрым. Генч аркъадашларымын интихап эттиги /сайладыгъы/ рефикъа-и аятларына келиндже, бундан бахс /лаф –/ этмек шахсий бир меселе иле огърашмакъ оладжагъындан бу хусуста сюкют эдиёр, ялынъыз мусааделериле шу суале джевап вермелерини риджа эдиёрым. Аиле аятында эсас сафиет ве муаббет-и акъикъие олдыгъына къаиль исенъиз, татар къызындаки сафиет ве муаббет-и акъикъиее къаршы не косътериёрсынъыз?

Иффетли эмширелер /юксек тербиели татарларымыз –/!

Асырлардан бери сизе якълашмакъ арзусында булунып да бугунъ сизден узакълашан бирадерлеринъизи /аркъадашларынынъыз –/ мазур /афу этильмесине ляйыкъ –/ корюнъиз! Онлар бу суретле сизе даа якъын келеджеклерине эмин олунъыз, чюнки «иль кезип ильден безен» мешур дарб-ы мисальдир /аталар сёзлеридир –/.

Генч аркъадашлар!

Сизлер де бу ала къаршы козь юмып къалманъыз, ич олмаса, ачдыгъынъыз «генч джемиетлери» арамызда бильдирим суретиле илерилеен бу техлюкее къаршы сизин

мельджеинъиз /русча: убежище —/ ве сыгынаджакъ еринъиз олсун.

Азиз миллет рехберлери!

Сиз де индже назарларыньзын бир кысмыны бу нокътая хаср этинъиз /айырыньыз —/. Ярынки миллет бабаларына миллиет фикрининъ олмасы мукътаза-и урриет /зарурий урриет —/ олмадыгъыны анълатыньыз.

Урьметли бабалар!

Сизлер де бугунъки эхвал къаршысында Къырымда кыырымлылар бир чокъ асырлар даа яшар, лякин «къырымтатар сёзю, эки асыр сонъра тамамыле унутылыр», сёзюни хатырларыньызда тутунъыз ве къапыньыза келенлерден эвляд керек алтмыш сенелик керегинъизи истемейинъиз, ёкъса бир аркъадашын табириндже аз заманда кыырымтатарларында да къараимлерде олдыгъы киби, юзлерле алтмыш яшлыкъ кызылар олур ве сиясети де бираз эхлине терк этип эвлятларыньзын миллий дуйгъуларыны юксельтеджек миллий мектеплере де къулакъ веринъиз, ёкъса ярынки къуданъзын лисаныны /тилини —/ анъламазсынъыз!.. Яки мезкюр мюстешригъа машаллах харифе-и муталикъан керамет саиби /гузель лакъырдынынъ саиби —/ эмиш, демее меджбур олурсынъыз.

Миллет. — 1917. — дек. 15.

ЗАМАН НЕДИР?

Бундан отуз сене мукъаддем мевджут олан Къырым мектеплерине бир атыф назар эделим. Бу мектеплерде биринджи куню: «Рабби есир веляту-асыр рабби теммимм биль хаир» (1) дуасыле дерсе башланыр, бир афта зарфында йигирми докъуз харф ве бу харфлерин эр тюрлю хареке иле сюрат теляфузлары ве мумаресе /амелият –/ ерине, агъыздан оларакъ эбджед (2), субханике (3), иттихабат (4), саяватлар (5), аментю (6) ве къунут (7) дуасы окъуныр ве бойлеликле биринджи китап икмаль эдилирди /битирилерди –/. Бундан сонъра да сырасы иле хэдже, суре, хэфт-и ек (8) ве Къуран-и азим али-шан (9) окъулырды. Эр шейде олдугъы киби талим ве тедрисатта да биринджи адым сайылан биринджи китап бир аз кучъ олмаз иджап этеркен, бу къадар мувафакъиетле огренильдиги алда юзюнден Къураны окъуябильмек ичюн ич олмазса 4-5 сене мектебе девам этмек иджап /талап –/ эдиёрды. Дюнъяда амельсиз бир шей ёкъ. Таби, бу кучълюгин де бир амели вардыр. Бу амель, шубесиз о вакъыт усул-и тедрисатындаки къолайсызлыкъ, яки бутюн-бутуне усулсызлыкъ эди.

Затен, эр сырасы тюшдикче тюрлю тахкъирлере /акъаретлемелерге –/, истихзалара /мыскыллагъа –/ огъраджакъ бир адет хукмюни алан татар-мусульманлар насылса, меджхуль /белли олмагъан –/ бир къувет саикъасыле /себеби иле –/ бу кучълюклере тахаммюль /сабыр –/, яхут бу кучълюги деф /ёкъ –/ этеджек эллере малик олмадыгъы себебинден истидатсыз, къабилиетсиз кибирлере бир такъым нахакъ тахкъирлере хедеф олуёрларды.

Даа кечен сене Акъмесджиттеки «Русско-татарская учительская школа» ве бунда окъуюп чыкъан татар генчлери акъкъында русча газеталарда язылып бильахире мухтерем

«Терджиман» газетасы тарафындан терджиме эдилен бир макъале, эр кесин хатырында олса керектир.

Факъат мусульманларын тарз аятына ашна, нафиз /тесирли –/ назарлы эхль-и инсаф /инсафлы –/ бу къадар агъыр шараит алтында пек кучь де олса, текамюле /инкишавгъа –/ ёл тутан татар мектеплерининъ тарик-и текамюлини /инкишав ёлуны –/ бир козьден кечирмекле бу тахкъирлерин не дередже акъсыз олдугъына пек къолай хукюм эдер.

Эвет, бу эски усулын чюрюк темелине биринджи дарбейи эндирип ерине къыямете къадар сарсылмаз, къавий ве сагълам усул-и савтийи (9) ваз /эсас –/ эден къараман бабамыз, мерхум Исмаил-бек Гаспринский хазретлерининъ ильк даветлери насыл къаршыландыгъы даа унутылмады. Агъызынынъ дедигини, къулагъы эшитмеен «рабб-и эсир»джилер: ««элиф», «бе», «те» дие окъутмакъ мусульмандже дегильдир, русчадыр, биз мусульмандже окъуёрыз», дедилер. Даа сонъра ойле окъумагъле огренилен Къуран иле намаз джаиз олмаз киби ифтиралара бакъып яптылар. Факъат бу къанун табиятын эр шейин башлангъычта джари ола /варолгъан –/ келен бир хукмю эди.

Бунлар кечти. Мусульманларын бугуньки дуйгъуларыны юкъламалы. Дюнъ 4-5 сенедеки Къуран огретмеен биналара мектеплеримиз вар дие даянып туран мусульманлар, бугунъ 4-5 сенеде кендиси де Къуран, теджвид (11), язы, хэсап, сарф, ахлякъ иля ахири /иляхре –/ окъунан мектеплерини аз корюёрлар. Бунларын исляхы чарелерини тюшюниёрлар...

Дюнъ татарларын таасип-джахилиелерини /джаилъ фанатизмлерини –/ къозгъаян «мектеплер-и ислях» сёзю, бугунъ хассасиет-и диние /дин дуйгъусы –/ ве хамиет /ватанперверлик –/ саелерини къозгъыёр. Тамам манасыле исляха мухтадж олып да бир къач шахснынъ менфаат хусусисине токъунана яки вакътыле насылса къазанмыш факъат, бугунъ акъикъаты англашылмакъле кеттикче эксильмекте олан эксериетининъ хюсн-и заннына /мусбет

фикирлерине —/ даянып къалан бир къач муэссенинъ ислях ихтияджы, мусульманлар арасында кендине ер булуёр, тарафдар булуёр, бир агъызындан итираф олуныёр. Ве мусульманлар бу исляха узанан эллере эмниет этип вермез, биззат /шахсен —/ кенди эллери эм де эмин эллериле япарлар. Аман келир, бу уютлери къувведен фииле чыкъарыр.

Заман ойле къуветли бир амельдир ки, я таптар кечер, яки алыр котерир. Бу джержяна къаршы турмакъ — акъыкъат, тапталып кечмек аджиз мискинет, онъа таби олмакъ исе, энъ буюк унер ве маарифеттир.

Терджиман. — 1916. — март 5.

ЙИНЕ КИТАП

Къанун медениет мукътезасы /заруриети –/ умуме аит меселелерин энъ кучюгинден энъ буюгине къадар, джумлесининъ алында эфкяр-и умумиенинъ миллий назар дикъкъата алыныр. Бу табий, эр кес бир арая топлаюп фикирлери истифсар /таныш –/ олунмакъ суретиле оламаз. Чюнки бу къадары имкян харджындадыр. Бунда къаиде я интихап /сайлав –/, я темин /къанаатлендириув –/ суретиле умумин итимадыны /инанджыны –/ хаиз /озелликте –/ бир къысым халкъын ичтимаи этип вереджеги къарар иле иш юрютилир.

Факъат, бу ичтимаилер, къарарлар яки о къарарларын иджрасы да йине «менфаат-и умумие мукътезасы» нам мустарыле /меджбур этиовнен –/ мешхур, факъат бир чокъ дефалар дефа-и гъайр къабиль зарарлары догъуран бир даире иле ихата эдильмиштир /сарып алынгъандыр –/. Бу даире базан пек буюк шейлери ихата эттиги алда, базанда кучюк ве пек кучюк шейлери де ихата эдемез. Затен, зарар да бундан догъар. Йине бу даиреден тыш корюннен базы меселелер де вардыр ки, онларын алында башкъа бир тарикъ иле гидилир. Месея, меселе-и умуми олмакъле берабер хусусий бир тарзда тѣкюлир ве аль олунур, кечер кетер. Асыл беним сѣйлемек истедигим де йине бу къабиль /олгъан –/ меселелерден биридир.

Эвет, кеч де олса, ялан, керчек бугунъ бизде де мектеп ве медреселеримизи ислях меселеси къозгъалды. Бунынъчюн де джемиетлер олды. Комиссиялар айырылды. Текрар ичтимаилер /топлашувлар –/ олды. Сонъки ичтимаиде «Ишин ич юзю» ачылып, келеджектеки мектеп, медресе ве муаллимлеримизин талии бурада аль эдиледжеги анълашылындже ич олмазса, бугунъки муаллимлеримизин алларыны тюзельтмек чарелери аранылды. Бунынъчюн де екяне чаре «Муаллимлер курсы» олдугъы сѣйленильди. Буны мейдана кетирмек ичюн де бир комиссия даа айырылды. Аллах мувафыкъ этсин. Иште, бу

дедиклерим, эпси юкъарыда сёйледигим даире дахилинде умумий бир кетиштир.

Бен бу умумий кетишле берабер эмиетине бинаэн, энъ сонъраки невбети беклеен бир меселейи даа хусусий бир суретте такъип эдильмесини /кутьмесини –/ мунасип /уйгъун –/ кориёрым ве буны илериде айны меселе акъкъында оларакъ ресмий къозгъалыша бир мания олмакътан зияде бир мукъаддем олмакъ узере телякъкъи эдиёрым /багълайым –/, бу да китап меселесидир.

Мектеп, медресе, муаллимлер меселесинден сонъра невбет програм, китап меселесине келиёр. Бунынъ ичюн де ичтимаилер олып, комиссиялар айырылса керектир. Я енъи мектеп китаплары азырланыр яки эльде мевджут олан китаплардан даа муваффакълар интихап эдилир /сечилир –/. Факъат эп илериде... Константинополь илери узакъмы, якъынмы? Беклемели, турмалымы?

Бана къалырса хайыр /ёкъ –/! Бугунъ бизде де мектеплер, муаллимлер, китаплар вар ве элифбе-и къыраэт китаплары истисна эдилирсе, къаланлары бир фенден эки китап ёкъ. Ялынъыз элифбе, къыраэт китаплары экишер, учер дане олдыгъындан бир мектепте бири, дигеринде башкъа бири окъуныёр.

Илериде языладжакъ яки интихап эдиледжек /сечиледжек –/ китапларымызда бир педагог маарифетиле олмаюп (чюнки бойле бир педагогларымыз ёкъ ве якъында да оламаз). Йине бугунъки муаллимлерин теджрибелеринден истифаде эдильмееджегинден бугунъки муаллимлер бугунъден итибарен, ич олматса кенди теджрибелерин окъуттыгъы китапларда коръдиклери нукъсанлары язар ве анъладыгъы къадар догъруйы косътерильсе ве китап язан яхут табъ /нешир –/ эттирен эфендилер де бакъып мунасип /уйгъун –/ булдукъларыны тасхих /тюзетме –/ ве иляне суретиле аман эр сене енъиден табъ эдиллип деваиринъ китапларына /китаплар даиресине –/ кечирирлерсе, вакъты келиндже бу меселе

эппейидже аль эдильмиш ве келеджекте иджра эдиледжек
тадилят /тюзетмелер –/ ичинде бир сехивелет азырланмыш
олурды.

Бен, бу суретте атыладжакъ адымларын гузель бир семере
вереджегине инаныёрым. Мухтерем «Терджиман» газетасы
иле бойле язылан сатырлара ер верир, дие умют эдиёрым. Шай
да бунъа эмин олурсам, келеджек бир мектюпле бугунъ элимде
хитабына аит фикир ве муляхазаларымы язар
ве аркъадашларымы да ише тешвикъ /русча: агитация)
джесаретинде булунырдым.

Терджиман. – 1916. – апр. 2.

ОГЕЙ БАБА, НЕ ЯПСАНЪ ОГЕЙ БАБАДЫР!

Эр ханги бир миллетин тарихини козьден кечиреджек олурсанъ, эфрады /бир шахсларнынъ —/ арасында бир такъым сыныф айырмалары козе чарпар. Хэле бу муталиа /фикир юрютови —/ не дередже керие догъру сезилирсе, бу сыныф айырмалары о дередже чаталланыр. Табий, бу айырылыкълар бир чокъ себеplerден догъар. Биз бурада сыныф айырмаларынынъ себеplerини араштыраджакъ дегилиз. Чюнки бу, бутюн-бутюне тарихе аит бир меселедир. Бизим сёз ачмакъ истедигимиз меселе, татар омюринде козе батан сыныф айырмаларыдыр ки, бугуныки яшайышымыза олан сыкъый иртибаты /багълар —/ мунасебетиле бизде олан айырмаларын дюньки омрюмизде алдыгъы ренк иле бугуныки омрюмизде туттыгъы еринден бахс этмектедир.

Бизде халкъ башлыджа авам-хавама айырылып эски табирде авама къара-татар хавама духовный, дворян дейлерди. Духовныйлер затен меслеклери, даа догърусы меслексизлери мукътеза бугуны буралы, ярын оралы бир халкътыр. Татарджасы — кимин арабасына бинерлерсе, онынъ тюркюсини сёйлеен — бир халкътыр. Лякин, дворянлар ойле дегиллердир. Онларын кендилерине махсус бир башкъалыкълары вардыр. Онлар кендилерден башкъасыны танымазларды. Онлар бу ахлякълары саесинде не тарихин не омрюн, не де дигер бир шейин вермедиги бир акъкъы кенди-кендилерине вермишлердир ки, о да кенди къардашларына такъдыкълары — бизден аладжакъ манасына олан къара-татар адыдыр. Онлар козюле коръмек биле истемедиги къара-татарын хамиси саффетиле эски хукуметин назарында буюк бир мувакъа къазанып ве саеде о татарын алтын киби топракъларыны эле кечирмиш бу топракъларда чалышан бинълердже заваллынынъ алын-териле къазандыгъы параларына сахабетлик /имае —/ этип онлары эсир киби къуullanмыш бутюн бунлара къаршылыкъларакъ онынъ

«татар» адынынъ башына джебинден бирде «къара» сёзю такъмыштыр.

Бен бугунъ бир татар саффетыле о къаралыгъы татары иснат /ифтира –/ эденлеринъ юзюне чарпыёрым. «Акъ иле къара кечитте белли олур», дие татарын эски бир сёзю вардыр. О кечит бугунъки кечиттир. Акълар чыкъсын мейдана корелим, татары не юзь акълыгъы яптыларса сёйлесинлер!

Улемая джебрэн «Хиджрет-и ваджитир!» фотосыны вердирип джаиль татары эджебий мемлекетлере кочюрмеклеми юзьлери агъарды?

Аджеба, о эски шеэр ве Конья батакъларында Булгъаристан ве Романия чёллеринде эджельсиз олен татар аилелерининъ бедаалары /къалгъан шейлери –/ киме тюшти? Миллионлы мутеджавиз /русча: агрессивный –/ кырымтатарынынъ бугунъки эки юз бинъи кечмедиклери эйиликлерини унутаджакъмы зан олуныёр? О, кочип гиден заваллыларын сатын дегиль, бедавадан беш эксигине тутулып алынан топракълары эджебийлере йине ёкъ фиятына сатылып къыгъыт оюнына /карта оюнына –/, хева-и зевкълере сарф /эглэнджелерге масраф –/ эдилен параларын эсабы соралмаяджакъмы эсап эдилиёр? Бу, дюнъки татар омрюнде о, акълыкъ давасында булуналар тарафындан япылан пускюлли балаларын юзьден, бельки бинъден бириси... Эрни аннесинден эппейлигине варынджакъа, эписини йине тарих къайд этеджектир.

Татарын бирде бугунъки омрю вар. О бугунъ эр шейи енъи бир чыгъыра /ёл –/ дёкюёр.

Татар, диний махкемесини миллий идаресини мезар алындан чыкъарып оны бир фейз /аманлыкъ –/, саадет менбайы япмакъ истиёр ве япыёр. Сатылмыш тилини кери алмакъ, ольмуш эдебиятыны тирильтмек ичюн, мектеплерини исляха, муаллимлерининъ бильгисини икмале /тамамламагъа –/ чалышыёр, онынъ ичюн муаллим курслары ачты ве дар-уль муаллиминлер, дар-уль муаллиматлар ачаджакъ. Айырыджа китап, имля комиссиялары айрыёр. Программалар азырлыёр,

мектепни, муаллимини темин этмек ичюн, земство ве маариф бюджетерине баш ураджакъ, бунъа исметалар азырлыёр. Эллий юз бинълер сарф /масраф —/ этип, миллет матбаасы ачылыёр. Муаллимлере махсус санаториялар, миллий хаста-ханелер, миллий музе-ханелер ачмайы тюшюниёр. Эр шезэр ве койде махаллий джемиетлер, комителер тесис /тешкиль —/ эдиёр. Ве даа саймакъле битмеен, факъат эр бири татара сув, ава къадар лязим келен /керек олгъан —/ шейлери мейдана кетирмее чалышыёр. Лякин шурасы унутылмасын ки, бу шейлер эпси пара иле олыёр. Татар пара верди, вериёр ве вереджек. Факъат пара верен эп, дюнь «къара-татар» денилен халкъ. Иане дефтери бу къара-татарын адыле толугу. Даа кечен сене бир миллий хаста-хане ачылмакъ меселеси къозгъалдыгъы заман, онар бинъ вермейи ваад эден /сёз берген —/ акъ-агъайлар, бугуныки ишлере юзер, эллишер капик де вермиёрлар. Дюнь хамиятлер ишлерине сыгъмаян агъалар, бугунь сеслерини чыкъармыёр. Зан эдилъмесин ки, татар буны коръмиёр, дуймыёр яки онлара ялвараджакъ. Хайыр, хайыр татар буны пек аля кориёр, дуюёр. Ве тарихин вереджеги хукмю сабырсызлыкъле беклиёр. Бирде татарын ярынки омрю вар. Бен татарын ярынки омрю акъкъында энъ эвель шуны сёйлемек истиёрым ки, онынъ бугуныки омрю не исе ярынки де оладжакътыр ве олмалы. Бельки бу, ярынки омюре азырлыкъ заманында уоянлар яки гизли чалышанлар ярын мейдана чыкъарлар. Биз билиёрыз, биз сизин огей де олса, чокътан бери къайдындызы чекен бабалыгъынъыз эдик. Дуадан бизи де унутманъыз дерлер. Бизе бир чокъ ваделер /ишандырмалар —/ верирлер. Арамыза кирмее дегиль, башымыза бинмее чалышырлар. Лякин не ялынъыз хулюс /ачыкъ —/ ниет не де ялынъыз чокъ бильги бирер-бирер ише ярамаюп аз да олса, эр экиси де керек олдугъыны пек гузель такъдир эден татар, онлара «огей баба» не япсанъ, «огей бабадыр» джевабыны вереджектир.

ТЮТЮНДЖИЛЕРИН ДИКЪКЪАТЫНА

Бутюн дюньяйы бир фабрика фарз этерсек, бу фабриканынъ ичинде булунан чархлары /копчеклерни —/ дёндюрен къуветин пара олдугъына кимсенинъ шубеси олмаса керектир. Эвет, пара эвельден бери эр шейи япып, яптырып кельдиги киби, бундан сонъра да о кенди хакиmietини сакъляджакътыр. Затен, бугунинъ сиясети там манасыле икътисадей бир шекиль алып кетмиш. Дигер эхвал-и сиясие тамамыле сиясет-икътисадининъизиле китиёр.

Биз эвельден бир такым баттал итикъатлар саеси оларакъ бу акъикъата козь юмып кельмиштик. Лякин бундан сонъра бу ал иле девам эдеджекмиз, шимдие къадар аныламакъ керек эди. Биз исе аля аныламадыкъ да кечикийёрыз. Аля эски итикъадымызы яшатмакъ истиёрыз.

Энъ буюк зенгинлиги бахшыш эден топрагъа малик олып да бугуне къадар топракъларымызле зенгин олмакъ бир тараф турсун, кет-кете баба-дедеден къалма топракълары сатып ашамакъ меджбуриетинде къалдыгъымыз тухаф /худжур —/ дегильмидир?.. Ялынъыз бу бизим алыш-вериш, кечиниш акъкъында янълыш бир ёл иле кеттигимизи исбата кяфи дегильмидир? Санки эпимизин элинде бир адама етиширлик топрагъымыз олып, бу топракъларда да дюньянынъ эр еринде кечен, эр базарында реваджы /къыймети —/ олан ве ерине башкъа бир шей къулланып реваджыны гъайып этмек ихтималы олмаян тютюн, юзюм, экиннинъ энъ алясыны етиштирген биз, бу саеде зенгинлешеджегимиз ерде, арамызда булунан топракъ саиплерининъ буюк бир къысмы энъ факъыр гюрухи /русча: толпа —/ тешкиль этмелери. Шашыладжакъ бир ал дегильмидир?

Хусусан беш-алты сене мукъаддем багъджылар иле тютюнджилерин огърадыгъы дюшкюнлик не эди? Бир рубле элли капикке юзюми, дёрт рублее къадар тютюни ялварыш-якъарыш иле саттыкъларыны козь огюне кетирмели! Бу ал

бир-эки сене даа девам этмиш олсайды, Къырымда багъджылыкъ иле тютюнджилегин арды алынмыш олуёрды. Бутюн бунлар бизим алыш-вериш тиджарет акъкъында къулландыгъымыз итикъат, туттыгъымыз ёлун нетиджеси эди.

Къулландыгъымыз итикъат диёрым. Акъикъаттан, бизде сёйлемеси биле кулонч бир итикъат /инанчлар —/ вар ки, о да янълыш анълашылан бир «тевеккюле» /итааткярлыкъ —/ гуя, учъ кунъликтен фазла бир маишете малик олмакъ теветккюле мания эмиш. Беним бу сёзлерим бир хаял дегиль. Туджджарларымызын буюк бир къысмы агъызындан чыкъан «адам, сенде варсын, зиядесини базиргян къазансын, бираз да теветккюль лязим» джумлеси бунынъ хаял олмадыгъыны анълатыр.

Алыш-вереште туттыгъымыз ёла келиндже, ёлумыз там манасыле бир ёлсузлыкътыр. Чюнки бизде не санат мектеби корен бир санаткяр, не тиджарет мектебини икмаль эден /битирген —/ бир туджджар, не де азачыкъ фенний бильгиси олан бир багъджы-багъчаджы, тютюнджи, экиннджи ёкътыр. Санаткярларымыз кендилигинден иришме бир санаткяр. Туджджарларымыз Худа-и набит /озъ башына огренген —/ бирер туджджар. Атта дие билирим ки, бир къысмы да кенди файда ве зарарыны биле фаркъ эдемееен сафдерунлардыр /ахмакълардыр —/.

Буюк бир къысым халкъкъа кенди файда ве зарарыны фаркъ эдемееен сафдерунлар демек бельки буюк бир джюрет /джесарет —/ биле сайылыр, лякин бу джюрет дегиль, джинает биле сайылырса, бен буны сёйлемеден кечемийёрым. Чюнки козь огюнде джержян эден шу джинает бельки де бойле бир джинаети /эгер джинает олурса) иртекап /джинает —/ этмее джесарет вериёр.

Иш шундан ибарет:

Бахадыр волостинден бир къач адам Ялта тютюнджилер иттифакъына мураджаат этип кендилерининъ де бу иттифакъа къошулмакъ арзуларыны бильдириёр ве бунъа умумий бир

тешеббюс иджрасыны тютюнджилер иттифакъындан риджа эдиёр. Бу мураджаат ве риджа узерине Ялта тютюнджи иле иттифакъы, волость тютюнджилерине мураджаат этип кендилерине къошулмаларыны теклиф эдиёр. Бунунъ узерине волостта эки дефа тютюнджилер иджтимайы яптыгъы алда, анджакъ 50-60 къадар тютюнджи иттифакъа къошулыёр, эксериет исе къошулмаюп къалыёр. Бунунъ себеби исе сёйлендигине коре, бу иштен хабер алан тютюн базиргянлары дерхал волостта булуан комиссионерлери чагъырып халкъы бу иштен сугъутмаларыны риджа эдиёрлар. Ялан дегильсе, бу иш ичюн онлара килитли микъдарда пара да вермиёрлар. Шимдие къадар факъыр халкъын малыны базиргянлара тутып-алып вермекте буюк ярарлыкъ косътерен комиссионерлер де бу иши япмая сёз вериёрлар ве орадан догъру келип волостта булуан тютюнджилере бу иттифакъа къошулмайын, бу сизин ичюн зарардыр. Ялталылар сизин малынъыза къыймет къояджакълар ве сизин малынъызы истедиклери фият иле, истедиклери адама сатаджакълар кет-кете тютюнлеринъизи алдыкътан сонъра, топракъларынъызы да сатып алырлар киби, бир такъым согъукъ сёзлер иле халкъы бу иттифакъа къошулмадан сугъутыёрлар. Тютюнджилерин биринджи ичтимайы кунълеринде, бен кендим де волостта булуныёрдым. Айны сёзлери бир чокъ тютюнджилерин агъызындан эшиттим ве аксини анълатмая чокъ чалыштыгъым алда мувафыкъ оламадым. Чюнки онларын агъызына бенден эвель шейтан тюкюрмиш эди.

Миллете бойле янълыш телькинатта булуанлара соруёрдым:

Тютюнлере фият къоюладжакъмыш пек аля бу фияты базиргянми къояджакъ ёкъса Тютюнджилер иттифакъы кендисими къояджакъ?

Тютюнджилер тарафындан къоюлан фият, базиргянынъ файдасынамы олур, ёкъса тютюнджининъ файдасынамы?

Шимдие кьадар фыкърайы соймакьта ёлбашчылыкь иле кельдигьиньиз базиргянлар тарафындан тютюнджие кереги кьадар пара верилип да, сонърадан малы пек инсафсыз бир фият иле сатылып алындыгъы заман, миллетин файдасыны сиз мудафа этмездинъиз, шимди де о заваллылара узанан ярдым эллерини кьырмакь макъсадыле мейдана атылыркен, бир де Сурет и Хакътан корюнип, онлары алдатыёрсыз. Бу кьадарджа инсан шеклинде шайтанлыкь бир татар, бир мусульмана якъышырмы?

Тютюнджи кьардашлар!

Сизе иттифакъа кьошулмайын диенлере риджа эдерим, шу севаллары веринъиз де корюнир не джевап верилирлер.

Миллетдашлар!

Бойле шейтанлыкълара алданаджакь кьадар сафдерунлыкь косътермейинъиз, ялан сёзлере кьанмайынъиз, кенди кисеси хатрычюн кьоджа бир миллети сатан кьалын кьурсакълара эмниет этмейинъиз! Тюшюнинъиз бу базиргянлар яки комиссионер иттифакъы дегиль бу иттифакь – тютюнджилер иттифакъы, бу тютюнджилер сизлерсинъиз. Арада алданан олурса, сизлер оладжагъынъиз киби алдатан олурса, йине де сизлер оладжакъсынъиз.

Бирде кьаршы козьде кьалъа /кьале –/ киби, тикленип туран синдикаты /русча: профсоюз –/, базиргянлар иттифакъыны ве бунынъ дёрт тарафында дерин хэндеклер /арыкълар –/ киби, узанып туран Комиссионерлер бирлешмесини хатырадан чыкъармайынъиз! Сизи гъайып эдерсе, иште бунлар гъайып этер. Сиз кенди иттифакъынъыза бутюн варлыгъынъыз иле сарылынъыз! Алты-еди сене мукъаддем бизе кечиниш кьалмады, дие багъларыны сёкип тютюнджилеге башлаянлар – кенди иттифакълары дегиль – ялынъыз земство подваллары саесинде та мухаребеден де эвель бир сене ичинде малларынынъ фияты учь-дёрт кьат юксельдигини корьмишдирлер.

Онлары да алдатмая чалыштылар ве мувафыкъта олдылар. Бугуне къадар Юзюмджилер иттифакъы вуджуда келемеди.

Бен умют этерим, тез куньде Къырымда буюк иттифакълар меселя: Тютюнджилер иттифакъы, Багъджылар иттифакъы, Багъчеджилер иттифакъы, атта Экиннджилер иттифакъы да вуджуда келир.

Бир де шуны да хатырламакъ истиёрым, койдешлер учь сене эвель 8 рублее кучь-беля иле саттыгъынъыз тютюнлери бугунь 150-200 рублее саттыгъынъыза бакъып алданманъыз.

Сизлер бугунь тютюнни мухаребеден эвель яптыгъынъыздан даа фазла яптыгъынъыз алда, бугунь орталыкъта ичмее тютюн олмадыгъы кориёрмысынъыз? Бугунь эджнебий мемлекетлерде тютюн ёлланылмадыгъы алда ве хасылатта эскисинден эксик олмадыгъы алда, бу тютюнлер нерее гидиёр аджеба?

Сизе верилен десте-десте кягъытлара къаршылыкъ алынан къырмазы алтын киби, тютюнчиклеринъыз, аджеба, ханги искладта ятыёр?

Миллет. – 1917. – сент. 10.

ДЖАФЕР ЭФЕНДИНИНЪ ДОКЛАДЫ МУНАСЕБЕТИЛЕ

17 мартта Идаре-и Руханиеде ичтима этмиш комиссия хузурында Джафер-эфенди тарафындан окъунан доклады табиъ, эр кес де кендисиндже тюшюнмиш-ташынмыш олмалыдыр.

Бу докладын асыл макъсада тааллюкъ эден /аит олгъан –/ кысмыны бен экие айырыёрым. Бире бугуньки ихтияджымызы деф /ёкъ –/ эдебиледжек иптидай мектеплерин къач сенелик олмасы ве онларда ханги /къайсы –/ фенлер ве илимлер тасиль эдилъмеси ве ханги сенелерде ханги дерслер окъутылмасыдыр. Джафер-эфендинъ кенди табириндже о, эр не къадар бойле мектеплер ичюн саатлара айырылмыш бир дерс джедвели вермиёрса да, бу мектеплер ичюн эсас оларакъ, умумий бир джедвель такъдим эдиёр. Экинджи: бугунъ ёкълугъы, мутеэссюф /теэссюф –/, эр кес тарафындан итираф олунан Кырым мусульманларынынъ бугунъки дуйгъуларыны, ярынки арзуларыны яшатабиледжек мектеплерин вуджуда кельмесичюн биринджи дередже лязим олан дар-уль муаллимин /эркеклер педучилешеси –/ ве бу дар-уль муаллимини идаре эдебиледжек муаллимлерин не суретле етиштириле биледжегидир.

Биринджи меселе, ярыннынъ меселеси олдугъындан бен о хусуста бир сёз сёйлемее лязим коръмиёрым. Факъат экинжи меселе, бугуннинъ меселеси олдугъы ичюн о хусуста хатырыма келен базы фикирлери де сёйлемеден кечемийём.

Джафер-эфенди бирадеримизин /аркъадашымызнынъ –/ фикириндже, дёрт-беш дане татар иптидай мектебини битирмиш чоджукълары гимназия верип айны заманда хусусий суретте татар эдебиятыны кенардан окъутмакъле ве онлары язлыкъ татар муаллим курсларында азыр булундырмакъле ве даа сонъра мезкур эфендилер дар-уль фунюнда /университет –/ бугунъки талим ве тербие ильмини акъкъыле огренмее чалышдырылмакъле бизе яраджакъ

муаллимлер етишиёр. Бу эфендилерин бурадан бугуннинъ улюм ве фунюнине /илим ве фенлерине —/, талим ве тербие ильмине /окъув ве тербие илимине —/, Ильмихал (1), руха ве улюм-и ичтимаее вакъыф олуп /дин ве ичтимаий илимлерине саип олып —/ чыкъаджакълары теслим эдилир. Факъат бу беш эфендининъ беши де бирер муаллим оларакъ чыкъдыкълары такъдирде, акъкъы иле татар эдебиятына вакъыф ве огрендиги эр шейи кендине яраджакъ бир суретте мал эдинип чыкъмасы бираз кучъдир, бельки мумкюн дегильдир. Чюнки гимназиянынъ эр сыныфында кендине кяфи /стерли —/ дереджеде дерслер, вазифелер олдыгъындан о эфендилерин лязими /кереги —/ киби, татарджа окъумая вакъытлары къалмаз. Бу суретле эр окъудыкъларыны кендилерине мал эдинемезлер. Эгер вакъытлары олса биле, бу къадары ичинде окъудыкълары татарджалары русчасы къадар олмадыгъы такъдирде де пек аз эксик олмакъ иджап /талап —/ эдер. Шай да бизде бойле талебелерден татар дар-уль муаллимин /университет —/ муаллимине етишеджек ве онъа лязим бильги ве дуйгъуйы вереджек муаллимлер варса, йине айны тарикъыле /ёлу иле —/ муаллим хазырламакъ ичюн башкъа тюрлю затен эркъан хариджинде эвелькинден бираз фаркълы бир ёл кориёрым.

Фикир аджизанемдже, бу ёл иле гидильдиги де биринджи тарздаки азырланмыш талебелерин эпси муаллим оламамакъ ихтималы ве гимназияда татарджа ичюн вакъыт къалмамакъ долайысыле эр окъудыгъыны кендине мал эдинемемек махзуры деф эдильмиш олуёр.

Бу тарикъ шудыр: Акъмесджиттеки русча-татарджа мектебинден эр сене мютааддит /чешит-чешит —/ талебелеримиз чыккыёр. Бунлар русча иптидаий муаллими оларакъ чыккыёр ве эр тюрлю улюм-фунюны коръдиклери киби, талим-тербие усуллары иле де амелий оларакъ танышдырылыёр. Бунлар бир комиссия хузурында /алдында —/ дегиль, бир хэйет-талимие /русча: ученый совет —/ хузурында имтихан эдильмиш олдукъларындан онларын муаллельге

/къусурларына —/ саяхиет /бильгилери —/ ве истидатлары олуп олмадыгъы даа гузель анылашыладжагъы киби, бу мектеп бир дар-уль-муаллимин сайылабиледжегинден бурада гимназияда олдугъы киби, фунюннинъ къысмыле танышдырмакъле иктифа /къанаат —/ эдильмеюп бир муаллим ичюн лязим олан талим-тербие ильмине ве педагогия даа зияде эхэмиет вериледжегинден бойле бир мектептен чыкъкъан талебейи азырламакъ эм мувафыкъ, эм къолай оладжагъы эр кесче де теслим эдилир, зан эдерим.

Бу талебелере мезкюр школайы битирдиктен сонъра, эки сене мукъатдер бир муаллим тарафындан татарджа лязим олан шейлер хусусий суретте косътерилирсе, кендилери де чоджукъ олмаяуп бирер муаллим олдыкъларындан шимдие къадар окъудыкълары не варса, онларын джумлесини кенди-кендилерине татарджа оларакъ мал эттиклер киби, бундан сонъра эр окъудыкълары да истерсе эр ханги лисанда олсун бу ёлда кендине озылештиребилир ве даа ресмий мектепте девам эттиребиледжек тахсиллеринде хусусий муаллиме феляна хаджет къалмайджагъындан ресмий рухсетте олан люзюмде бир тараф эдильмиш олур. Бу школайы битирен эфендилер эки сенедэ гимназия сонъгъы сыныфа азырланабильселер де, айны заманда татарджалары да девам эттирильмек шартыле бу муддет учъ сенее чыкъарылабилир. Демек ки, бизе бу школайы битирен эфендилерден беш сене ичинде эм татарджа, эм русча гимназия битирмиш эфендилер беклемек мумкюн. Бундан сонъра дар-уль фунюннинъ педагогия шубесине кирип талим-тербие илимлерини икмаль этсин ве айны заманда курслара да девам этсин. Иште, бу эфендилер, бизим дар-уль муаллимин муаллимлеримиз олабилирлер.

Бу тарикъ /ёл иле —/ иле гидильдикте дёрт-беш сене хусусий окъунаджагъындан мусарраф /сарф этме, бош кечирме —/ джихэтининъ агъырлыгъы тюшонеледжек олурса, муддет-и тахсилие яры оладжагъы хатыралара тюшюрилир. Он-беш сенелик бир ишин секиз-докъуз сенедэ вуджуда келеджеги де

иляве эдилир. Къазанч ялынъыз пара иле ольченмез, вакъыт да льякъайддыр /къайдсыздыр —/.

Пара джихэтине келиндже, бен де Джафер эфенди бирадеримиз киби, татарым хамият-и миллиеси /миллий ватанперверлиги —/ киби, бол бир хазинее малик олдыгъымызы тюшюнип бу хусуста ич де захмет чекильмез умюдиндейим. Бунынъ киби къаранлыкъ татар алимине нур-зия серпеджек кунешин мюшрикъиний /политеистик —/ фикирлериле азырламакъ истеем эрбаб-и улема, йине татарын парлакъ истикъбалини /урриетини —/ коръмек умюти ве буны яшатмакъ арзусыле яшаян джемиет-и хайриелер, татар байлары, дегиль байлары, факъырлары да хамият лиселерини /ватанпервер лицейлерини —/ ачар параларыны сув-сель киби акъдырырлар.

Беш муаллими беш дане джемиет-и хайриемиз темин /къанаат —/ эдерсе, беш муаллими де беш дане зенгинимиз темин эдер.

Сёзюме хатиме /нетидже —/ оларакъ, шуны да диеджемиз: бойле муэссиселер музакере эдилиркен, бизим учителлеримиз де меджлисе давет эдилеп фикирлери истифсар олунайды. Чюнки школа ильмини ве орадан чыкъан эфендилеринъ алыны даа орада окъуянлара кенардан не къадар бир шей даа юклемек мумкюн олдугъыны онлар бираз даа якъындан бильселер керектир.

Терджиман. – 1916. – апр. 15.

ШЕЭР ЭРЗАКЪ КОМИТЕТЛЕРИ НАЗАР ДИКЪКЪАТЫНА

Бундан къач ай мукъаддем «Терджиман»да, яни бунъа бенъзер бир серлевха иле яздыгъым макъалемде шеэр Эрзакъ Комитетлерининъ назар дикъкъатына айны меселейи арз этип, бу хусуста ихтиятлы /мукъайтнен —/ давранмакъ лязим олдыгъыны исбата чалышмыштым. Ве анъладыгъыма коре, о заман бу макъале тесир этемей, ёкъса дигер бир эйлеми шеэр Эрзакъ Идарелери койлюнинъ де ихтияджыны даа ачыгъы шеэрли иле койлюнинъ бири-бирине пек сыкъый мербут /багъда —/ олан ихтиядж менкъибелерни тюшюнип, татар «деведен къулакъ» дедиги киби, койлюе де шеэрден пек зарурий шейлери верип башламышларды. Лякин бу ал пек аз бир муддет девам этип, чокъ кечмеден койлю йине унутылды. О, шеэрлилери дюнья-дюнья олайы алын тери иле мислеен койлю, йине ач-чыплакъ быракъылып башламышты. Бу ал бугунъ тахаммюль /сабыр —/ эдильмееджек бир дереджейи булды. Заваллы койлюе шеэрден не бир фунт экмек /отъмек —/, не бир аршын без, ве не де бир чифт аякъкъабы верильмиёр.

Койлю эр тюрлю хасылатыны эр чешит хам малыны /русча: сырьё —/ шеэре кетириёр, уджуз-пааллы неси вар, неси ёкъ эпсини шеэре кетирип сатыёр, макъсады бунынъ къаршылыгъына кендине киймек олан эшъяйи сатын алып кенди, ихтияджыны деф /ёкъ —/ этмекдир. Лякин шеэре арабасы толу кельдиги алда дегиль, эвде ач, чыплакъ беклеен аилесининъ ихтияджына яраяджакъ бир шейи алабильмек атта кенди къарныны биле тоюрамаюп ёла чыкътыгъы заман, эвинден бираз экмек алмыш олса, онынъ иле къарныны тоюрып дёниёр, ёкъ эвинден экмек алмамыш олурса, ач-зелиль дёниёр. Бойле бир ал койлюде гузель бир тесир быракъмаяджагъы табийдир. Нитеким /тамам —/, бундан догъан фена тесирлерин аджыныкълы нетиджелери бизим шеэрлеримиз де пек о дередже ачыкъ, козе чарпмаз исе де

башкъа ерлерде бу су-и нетидженинъ /фена нетиджесининъ –/ шу тесирлери эр кунъ газеталарда язылыёр. Ве бу арзу эдильмеен аллар кунъ-куньден эксильмеюп арттыгъы газета окъуянлара аля /пек яхшы –/ малюм олса керектир.

Беним бу сёзлериме къаршы «Я шеэрлерде кендинден фазла этрафа койлер эалини темин /тасдыкъ –/ этеджек къадар эрзакъ вармы?» – суалини вериёрлар. Шубесиз, бу суалин джевабы ёкъ дениледжек эвет шеэр идарелери этраф койлер эалини дегиль, кендилерини билееджек ихтията да малик дегиллер, буны койлю де билиёр эм пек аля билиёр, ве онлар бунъа да разы олуёрлар. Лякин онлары энъ зияде ичинден ал койлю арабасына одун, комюр, махсул эр не исе юклеюп бир афта он кунълукъ ёл юрююп да /догърусы сёйлемек лязим келирсе) гизли оларакъ булып кетирдиги бир пуд яки бир чувал захирейи коюне кетиремедигидир. О заваллы бир эки афта пешине кезип де хырсызлыкъ иле булып кетирдиги бир чувал захире, Шеэр Идарелери тарафындан тутулып алынып да шеэрлилере уджуз фиятларла сатылдыгъыны корьдиги заман, эвинде ач отуран чоджукъ-чолугъыны козю огюне кетириёр ве шеэрли къардашларына къаршы юрегинден юкселен нефрети, гъазабы гизлемиёр. Ишбу къадарла къалырса, йине бир шей дегиль, чюнки бойле февкъуляде /русча: чрезвычайный –/ заманларда эр шей олур, чокъ къальблер инджинир, чокъ ачувлар къабарыр, невбетле халкъын бир къысмы къызар, бир къысмы согъур деркен, «арадан куньлер бир-бири артындан кечер» – денилирди. Лякин ишбу къадарле къалмыёр. Эки ай эвель шеэрлилер бу ёлда девам эдерлерсе, биз де къаршылыгъына онлара лязим олан шейлери койден вермейиз – фикирлери, бугунъ иш олуп мейдана кетирмек узьре булуныёр. Бен буны эки ай эвель сёйлемиштим йине де сёйлиёрым, шеэрли къардашларымыз бу алы козе алмалы ве бунъа коре, бир тедбирде булунмалылар, ёкъса къыш якълашыёр... Русиенинъ дигер тарафларында вукъуны

/вакъианы –/ эшитип, аджындыгъымыз агъланаджакъ аллар, ярын кенди башымыза тюшер.

Бен бу сёзлерин къуру бир созулмадыгъыны кеченлерде бир мунасебетле койлерде булундыгъым заман, койлюлерин кенди агъызларындан эшиттигим сёзлер иле исбат этерим. Койлюлер шеэрли къардашларынынъ бу муамелерини /арекетлерини –/ аджыныкълы бир лятле /сессиз –/ анълатыркен, бугунъден итибарен, бу хусуста къаттый тедбирлерде булунмая башлайджакъларыны да сёйлиёрлар. Онлар койлюнинъ шеэре кетирип сатмакъ меджбуриетинде булундыгъы маллары бир ерде джем этип /топлап –/, койлюйи пара иле темин этмек ичюн, волостта хусусий бир комитет биле, тешкилини ве шеэре вериледжек малы, бу комитет вастасыле вермейи тюшюниёрлар. Бу тюшюндже мейдана келиндже: шеэрлерин къаладжагъы мевкъи /алы –/ пек о къадар арзу эдиледжек бир мевкъи олмаяджагъы беллидир. Бинаэналейх /бойлеликнен –/, текрар эдиёрыз, койлюлери бунъа меджбур этмемелидир.

Шимдие къадар койлерин эрзакъ ишлери Уезд Эрзакъ Комитетлери /Уездный Комитет по Провизии –/ тарафындан темин эдилиёрды. Бундан сонъра, эр волостта волостной земстволар тешкиль эдилиёр, ихтимал эрзакъ ишлери тамамыле онларын элине кечсин, факъат бир шеэр Идареси /городское Правление –/ ялынъыз бир шеэри эрзакъ иле темин эдемедиги бир заманда волостной земстволарын Эрзакъ Ишлери Комиссиясы, къоджа бир волосты эрзакъ иле темин этемеджегине шубе ёкътыр. О алда, койлю йине шеэрден ярдым беклееджек. Биз шеэр Идарелери койлюлери бакъсын демиёрыз. Факъат эр алда койден шеэре мал кетиренлер де олса, бир микъдар шей верилирсе, эм о заваллы койлюлерин бир къысым ихтияджы даа темин эдильмиш олур ве эм де койлюлер, юкъарыда дедигимиз къаттый ве арзу эдильмейи тешеббюстен ваз кечерлерди.

Койлюлеримизин эрзакъ иле темин эдилемемеси юзюнден догъан дигер бир янълыш тюшюнджеийи де бурада язмадан

кечемееджегим. Чюнки бу ал, бизим илерие догъру олан буюк умютлеримизи къырыёр. Ве бу сёзлерим шеэр Идарелерине олмакътан зияде койдешлеримедир. Бу тюшюндже: «Койлюлер кендилерине шеэрлерден мал верильемемесини Земство Идарелерден корюёрлар». Диёрлар ки, ялынъыз уездный земство олдыгъы заман, шеэрлер бизе мал вермеди. Шимди бир де волость земстволары къорулурса, бильмем даа нелер корериз.

Онларын земиндже /занынджа –/ Земство Идарелериле шеэр Идарелери арасында ракъибет яшыёр. Бинаэналейх, онлар диёрлар, биз волость земствосы япмакъ иле дегиль, уездный земстволарыны да йыкъмакъле анджакъ раат олурыз ве о заман шеэрлер бизе мал верир.

Хайыр койдешлер, бу эки идаре арасында ракъибет ёкътыр. Ракъибет олса биле, бизим кенди арамызда олан ракъибетин янында ич къалыр. Мисаль оларакъ, шуны косътеребилирим. Земствонынъ сизе отуз капиге вердиги шекер, тюкянчыдан хырсызлыкъле учъ рублее алдыгъынъ киби, кендинъден артыкъ бир фунт шекеринъ олса, къомшунъа учъ рубледен эксиге вермиёрсынъ. Ун, ягъ, сабун, газ ве дигер шейлерин джумлеси де бойле. Эгер бу идарелер олмаюп биз бир-биримизин элине къалмыш олсакъ, шекер учъ рублее дегиль, чокътан он учъ рублее де булып оламаздыкъ.

Бинаэналейх, бу земстволары йыкъмакъ дегиль, мумкюн олса, эр койде бирер земство тешкилине чалышалым. Илериде эр иши кендинден бекледигимиз земстволара бу козь иле бакъар исек, не бугунъки урриеттен не ярынки джумхуриеттен файда коремедигимиз киби, сабырсызлыкъла бекледигимиз учредительное собраниеде де тышарыда къапу тюбюнде къалырыз.

Миллет. – 1917. – авг. 29.

ЭР МАТЕМ БИР УМЮТ ДОГЪУРАЙДЫ!

Татар дюнъясынынъ узерине энъ къара, энъ къалын умютсизлик булутлары долашып татары умют кунешинден махрум эттиги бир заман, Багъчесарайын коке баш къалдырып, кунеше перде чекмек истеен къаялары арасындан юксек арзулар, сагълам умютлер, сарсылмаз эмеллер яшатмайы джандан истеен Исмаил бек Гаспринский, бир элине мектеп, дигер элине лисан /тиль –/ сияхыны алып, о ялчын къаялара кокюс керерек, ялынъыз онлара сыгъынаракъ мейдана атылыёрды. О, ялынъыз о къаялара сыгъыныёрды. Чюнки о заман онынъ богъукъ сесле кёрлеен «мектеп», «лисан» сёзлери, къаршылыкълы, юксек къаялардан мада акис ёлламайёрды.

О, бизим дегиль, ялынъыз бугуныкы арзуларымыз бундан сонъра да гонъюллеримизде догъаджакъ арзулары догъураджакъ, яшатаджакъ бир чаре варса, о да анджакъ мектеп, лисан оладжакъыны сёйлиёрды.

О, анджакъ бу арзу, бу умют ве истекле яшыёрды. О, ольдиги заман, йине бу арзу иле ольди.

Демек ки, о ольди, ойлеми?

Эвет, эм де ольдигине 11 сентябрьде учъ сене толуёр. О 11 сентябрь йине якълашыёр, миллиети буюк бабасындан айыран о къара кунъ йине келиёр. Шубесиз, бу миллет учюнджи 11 сентябрьде кечен экиси киби, козьяшлары, кокюс кечирмелери иле къаршылаяджакъ, шубесиз учюнджи 11 сентябрьде де миллетин яшы-къарты, факъыр-зенгини, койлюси-шеэрлиси, эвдеки-къырдаки эпси йине джамилере, мектеплере топланаджакъ, къаралар киеджек, маюс /гъамлы –/ матемини иджра этеджек. Балаларына о буюк бабасынынъ терджиме-и алыны онынъ арзулары, истеклерини, умютлерини сёйлееджек де ахрында иште джемаат, бу затын ольдигине бугунъ учъ сене толыёр, дие агълаяджакъ, эллерини юкъары къалдырып бутюн мевджудиетле о буюк Аллахнынъ хузур-и рабаниесине арз-у абудиет этип, о мухтерем бабасынынъ рухы шад олмасыны

истееджек. Нитеким, шимдие кьадар бойле олуёрды. Йине бойле оладжакъ.

Лякин бен о кьадар буюк эмеллерле яшаюп, йине о буюк эмеллере кьурбан олан бир бабанынъ рухы огюнде бу кьадарджа такъаддюслери аз корерим.

Дегиль бу кьадарле иктифа этмек атта онынъ вуджуда келен эмеллерини саймакъле де иктифа этмейи аз булуёрым. Чюнки о кендиси де бир дереджее кьадар эмеллерининъ вуджуда кельдигини корип севинмишти. Атта оледжеги заман, Азраили биле, кулюмсеерек кьаршыламышты. Факъат онынъ козю йине ачыкъ кетти, о йине асрет олюмиле ольди. Чюнки онынъ энъ буюк эмели вуджуда келемеди.

Исмаил-бек сагълыгъында 32 сене девам эден газетанынъ эр нухасында мектеп, лисан меселеси акъкъында бир макъале олурды. О татарын истикъбалини, анджакъ иптидаий мектеплери темин этебиледжегини сёйледиктен сонъра, иптидаий мектеплерин бу арзуйы исаф /мемнюн —/ этебиледжек бир ала кельмесичюн де муталикъан бир татар дар-уль муаллиминине ихтиядж олдыгъыны, бойле бир дар-уль муаллиминсиз /эркеклер педучилешеси —/ яшадыкъче, бизим ич бир ишсизе умют козюле бакъмакъ мумкюн оламайджагъы язар, сёйлер, текрар-текрар сёйлерди. Бу сене, енъи Махкеме-и Шерие бу дустыр-и муджиби энъ эвель татарын иптидаий мектеплерини ислях этмейи тюшондиги заман, огърадыгъы мушкулят, хэле биринджи муаллимлер курсы ачаркен, марузы кьалдыгъы бекленильмеен аллар Исмаил-бекин сёзлери не дередже кьадар догъру олдугъыны бир кьат даа анылатты.

Мектеплеримиз, муаллимлеримиз акъикъатен агъланаджакъ бир алда эмиш. Бу курста имтиханда булунан муаллимлеримизден сорулырса, онлар даа догърусыны сёйлерлер.

Махкеме-и Шерие бутюн бунлары тюшюнип бир дар-уль муаллимин ачмая кьач ай мукъаддем кьарар верди. Ве буны айларджа илян этти. Газетада бу иляны коръмеен, окъумаян,

анъламаян къалмады факъат, арадан айлар кечтиги алда, газета стунында /колонкасында —/ анджакъ бир къач иане верен затынъ исми корюнебилди.

Аджеба, асырлардан бери арзу этювде эр кунъ бир мания себебиле мейдана кетирелемеен бу миллий эмелимиз, бугунъ заман ве земиннинъ мусаадесинден истифаде эдилеп мейдана кетиреледжеги бир заман, нечюн халкъкъа бу къадар согъукъ урунды?

Бу дар-уль муаллиминие хукюмет мусааде этмедиги заман юзлер, бинълер адаян зенгинлеримиз, бугунъ нечюн меселейи бу къадар согъукъ къанлыкъла къаршы алыёр. Насыл олуёр да дамарында татар къаны, юрегинде татара муаббет олан бир татар зенгини мектепсизлик, джаиллик юзюнден, ёллар ичинде хорланан бинълердже татары корип туруркен, чувал-чувал кягъыт акъчаларына таянып турыёр да эвлядынъа койдешинъе, диндашынъа саадет догъурадjackъ мектеп, дар-уль муаллимини меселесине лякъайд къалыёр. Элини джебине сокъамыёр. Аджеба, о кягъытлардан кендине буюк бир саадетми беклиёр?

Аджеба, о кягъытлара бакъып ферахланан, севилен зенгинлеримиз, о паралары къазаныркен, машина-йи терини сепилеп алан факъырларын да ондан файдаланмая акъкъы олдыгъыны инкяр этмекми истиёрлар?

Буны инкяр этмек мумкюн дегиль. Бу паралардан файдаланмая факъырын да акъкъы вар. Бунынъ да ёлы, параларын кучюк де олса бир къысмыны о факъырларын кереклерине сарф /масраф —/ этмектир. Онлара мектеплер, дар-уль муаллиминлер, джамилер, ёллар, копрюлер яптырмакътыр.

Бен умют эдерим ки, бу сене 11 сентябрьде миллий математик изхяр /беян этмек —/ ичюн топлашан халкъ, о буюк бабасынынъ энъ буюк арзусы олан Исмаил-бек дар-уль муаллимини ичюн къайгырыр, пара топлар эгер онынъ ольдигине джандан, юректен инджиниёр исе, онынъ буюк эмелини яшатмая чалышыр. Оны акъикъатен севдигини

такъдир эттигини, оны унутмадыгъыны ве унутмаяджагъыны исбат этер.

Бен арзу этерим ки, Исмаил-бекин ольдиги 11 сентябрь куни чыкъан миллий газеталарымызын стунлары, шимдие къадар олдыгъы киби, ялынъыз онынъ акъкъында язылан матемли мерсиелер, хазинели шиирлер иле толдырылмаюп, онынъ буюк эмели олан дар-уль муаллимини «Исмаил-бек дар-уль муаллиминни» япмакъ, яптырмакъ, яшатмакъ ичюн татарын хамият кисесинден акъан параларын джедвели иле толар.

Миллет. – 1917. – сент. 4.

ШИИЛЕР

БИЗИМ БАГЪЧА

Бакъ, шу дженнет багъчасына, эр тарафы къуругъан,
Гуль ерине чырмавукълар, ябан отлар бурюген,
Алтын кёшклер²⁵ бошангъан, сачакълары чюрюген,
Адым сайын бир сасыкъ от, бир къыджыткъан, бир тикен.

Бу багъчада армут, алма, юзюм, инджир чокъ олур,
Инсана бу емишлерин чокъ файдасы токъуныр,
Не чаре ки, куньдогъуштан кельген сары микроблар,
Бу емишлер пишер-пишмез арасына сокъулыр.

Емишлерин сагъламыны чапа тишлер кемирир,
Емишчининъ хорантасы чюрюгине тельмирир,²⁶
Кузь кельгенде емишчининъ бенъзи-бети сап-сары,
Узун, индже, сары микроб сагъламлашыр, семирир.

Нечюн бойле? Чюнки онлар гузель эвде отурыр,
Бутюн гедже кезер, сабах ятар, акъшам турар,
Не гъам билир, не къасевет. Чалар, йырлар, эгленир,
Куньде секиз кере ашар, он эки саат уюр.²⁷

Хас²⁸ багъчаджы багъчасыны чокътан саткъан, савургъан,
Бу етмеген, дагъын ташыр, эвин ортагъа ургъан.
Беш-он йылдыр кира верип, эвде тура заваллы,
Малы-мулькю: секиз бала, эки ятакъ, бир ёргъан.

²⁵ Алтын кёшклер – алтын сарайлар

²⁶ Тельмирмек – сабырсызланмакъ

²⁷ Уюмакъ – юкъламакъ

²⁸ Хас – озю, кенди-озю

Бу алы корь де, агълама, козьяшынъы акъытма,
Оксюз киби боюн букюп, башынъы ян саркъытма,²⁹
Эки джиханда кёр киби, омюр кечир хорлан да,
Инатлыкъ эт, озюнь киби, баланъы да окъутма!..

Ешилъ ада. – 1920. – №1. – апр. 15. – С. 7.

²⁹ Саркъытмакъ – асмакъ

БУЮК БАЙРАМ ШЕРЕФИНЕ

Татар огълу! Бакъ, шу харап мезарлыгъа бир тюшюн!
 Динъле эджадаынынъ санъа ягъдырдыгъы къаргъышын.
 О эдждат ки: юз элли йыл эвель бу тахт устуне,
 Отурыр ве тюшюнирди бутюн татар ярмышын.³⁰

О эдждат ки: ата бинсе, дагъ-таш демез ашарды,
 Аттан энсе, мискинлигине³¹ эр миллет шашарды.
 Кечиниш мейдан – чёльде мал асрамакъ, долашмакъ,
 Шеэр къурмаз, койде турмаз, кийиз эвде яшарды,

О эдждат ки: севдиги шей – темиз юрек, догъру сёз,
 Не достундан юзь чевирир, не душмана верир юзь.
 Ич кимсее боюн эгмез, ялтакъланмаз, ялвармаз,
 Ольсе олер, йине душман хилесине³² алданмаз.

О эдждат ки: джавуры кенъ бойны, къыса ве къалын,
 Ялтыравукъ козьлеринден сачылыр атеш, ялын.
 Яшлыгъында йигит киби къылынч, къама къушаныр,
 Яян юрер, олер къалыр, бинмез атын осалын.

О эдждат ки: бутюн миллетлере боюн эгдирди,
 Энъ кечильмез къальалара³³ кок санджагъы³⁴ тиктирди.
 Къуру, базы къуветиле бу кок санджакъ тюбюнде,
 Энъ буюк падишахлара огюне тиз чёктирди.

О эдждат ки: къылынч тутмакъ, тиз чёктирмек, ольдюрмек,
 Девринде эп юкселирди, ич бильмезди эгильмек.
 Шанлы мази, къанлы тарих эпси бунъа шахиттир,³⁵

³⁰ Ярмышын – келеджегини

³¹ Мискин – аджиз, завалы, беджерексиз

³² Хиле – айнеджилик

³³ Къальаларгъа – къалелерге; диварларгъа

³⁴ Кок санджакъ – кок байракъ

Бакъынъыз, бу харабелер эп о девре аиттир.

О эждат ки: о янъылды, базанды къуветине,
Боюн эгмек истемеди Гъарб медениетине.
О зан этти къыямете къадар къылынч хукм³⁶ эдер,
Ич демеден къалем келир, къылынчын хукмю битер.

Татар огълу! Сенде исе не къылынч вар, не къалем!
Юз элли йыл Къырым ичюн чекмедик кедер, элем.
Бу мезарлыкъ, бу харабе, бу татарлыкъ, бу Къырым,
Артыкъ сенден беклеър кенди ичюн къан, джан, олюм.

Нерде буюк, улу, ольмез, намлы, шанлы о ханлар?
Нерде «Къырым, Къырым» – дие шехит олан инсанлар.
Севастополь, Туна, Жапон,³⁷ Джихан дженки етишти,
Артыкъ Къырым ичюн вермек керек беш-он къурбанлар.

Татар огълу! Буюклерден сакъын имдат беклеме,
Хани,³⁸ Къырымы химаесине алан султанлар?
Элимдеки къырыкъ къалем иле бен гидиърм,
Кельсин бирликте «Къырым» – дие титреен виджданлар.

Миллет – 1917. – нояб. 3.

³⁵ Шахиттир – шаатттыр

³⁶ Хукм – укъюм

³⁷ Туна, Жапон – Дунай, Япония

³⁸ Хани – къайда, не ерде

БУЮК ЯНГЪЫН

Бинъ сенелик бир варлыгъы яшатан,
 Ер юзюнинъ ярысыны къушатан,³⁹
 Дигер ярысына дахи⁴⁰ козь атан,
 Буюк русакъ, къоджа Русие яныёр.

Баш маясы, Ветандан къогъулан,⁴¹
 Махкюм⁴² миллет къаны иле ёгъурылан,
 Заваллылар джелъкесине⁴³ къурулан,
 Учъ юз йыллыкъ хакимият яныёр.

Гъурурындан арслан киби хырлаян,
 Козълери та Истанбула фырлаян,
 Айа-София джамины хорлаян,
 Мерхаметсизлер туташты, яныёр.

Бухара-и шериф, Иран, Астрахан,
 Къазан, Къырым, Къасым, Къавказ, Ногъай-хан
 Бу юзьден олмушты ер иле ексан.
 Бугунъ кенди виран олды яныёр.

Юкселиёр коклере сия думан,
 Дёрт тарафтан чагърылыёр эль-аман.
 Лякин гъарптан ель эсиёр пек яман,
 Къоджа⁴⁴ бина беш сенедир яныёр.

Магъзенде⁴⁵ бир газ фычысы патлыёр,

³⁹ Къушатмакъ – къушатмакъ, даиреге алмакъ

⁴⁰ Дахи – да (и; также; даже; же)

⁴¹ Къогъулмакъ – къувулмакъ

⁴² Махкюм – бирининъ укюми алтында булунгъан

⁴³ Джелъке – ельке (часть шеи ниже затылка)

⁴⁴ Къоджа – къоджаман, балабан

⁴⁵ Магъзен – анбар, килер (чулан)

Янгъын буюк адымларле атлыёр.
Къундакъчылар⁴⁶ да вира къундакълыёр,
Эр кунъ енъи бир маалле яныёр.

Хасыл келям эв дурмадан яныёр,
Эв саиби буны руя саныёр.
Заваллы, ким не дерсе инаныёр,
Сен богъазы унут! Эвинъ яныёр.

Миллет. – 1918. – июль 31.

⁴⁶ Къундакъчылар – якъыджылар, диверсантлар

БАТАН ХАИНЛЕРИНЕ КЪАРГЪЫШЛАРЫМ

Лянет сизе эй зээрли йыланлар,
Юрегинъизи бийлесин чаянлар.⁴⁷
Тамырынъыза кукюрт сойы юрюсин,
Агъызынъыздан ташсын къара къанлар.

Ер юзюнден сильсин сизи туфанлар,
Козюнъизи тутсын темиз виджданлар.
Бильмем даа не истерсиз миллеттен
Етишмедими вердиги къурбанлар?

Етишир бу миллетин саесинде
Такъындыгъынъыз чешит-чешит унванлар.
Деф ол гидинъ⁴⁸ бу миллетин башындан,
Еринъиз олсун къаранлыкъ зинданлар.

Недир бу заваллы миллетин сучю?
Сизе етишмезми беллейсиз кучю?
Тутса эгер якъанъыздан, бир ере,
Къыямете къадар кельмез эки уджу.

Миллет. – 1917. – сент. 1.

⁴⁷ Бийлесин чаянлар – акъреплер чоъгаласын

⁴⁸ Деф ол гидинъ – ёкъ олып кетинъ

ВАТАНЫМДАН ЧЫКЪ!

Бу не гузель бир сабах!
Асырларле эсаретте махбус⁴⁹ кьалан бульбуллер,
Гонъюллере интибах⁵⁰
Верен татлы седасыле турмайып отюёрлар.

Бу не гузель сейир-гях!⁵¹
Этрафында долашыёр эп гуняхсыз мелеклер,
Гонъюллере седжде-гях⁵²
Бу ер олсун! Бу багъчада истенильсин тилеклер.

Бу не берракъ, саф деньиз,
Кунъдюз кумюш, гедже алтын айна киби парылдай
Санки акис эгиз,
Къазлар киби учюшиёр парлакъ кунеш, нурлы ай.

Къанат керме эй, къартал,
Сенинъ агъыр учюшындан усанды саф гонъюллер.
Сени къалдырмаз бу дал,
Бу дал меше далы дегиль, бакъ узеринде гуллер.

Бакъ шу харабелере!
Огъурсыз аягъынъ бастыгъы ерлерде от битмез
Созул виранелере!
Гуль далында сени коре турып да бульбуль отъмез.

Эй зеэрли микроблар!
Къальбингизде йылан ятар, мелек киби дурурсыз.
Гуллеримизи къокълар,
Сизден сонъра къокълаяны зеэрлер, ольдюрисиз.

Миллет. – 1918. – июль 28.

⁴⁹ Махбус – апис этильген; эсир этильген

⁵⁰ Интибах – уянма, тирильме

⁵¹ Сейир-гях – гузель корюниши

⁵² Седжде-гях – седжде этильген ери

ОЗЬ ТИЛИМИЗ

Учъ-беш йылдан бери менде,
Къырыкъ къалемчигим эльде.
Азапланам, азам-тозам,
Кимерде бир шейлер язам.

Буларны мен язган сайын
Ерден таш чыкъарган дайын.
Захмет чекем, янам-пишем,
Сонъ шойле бир ойгъа тюшем:

Олса бизим озь тилимиз,
Эльге къалмаса кунюмиз,
Къолай, къолай язар эдик
Бираз алдгъа озар эдик.

«Озь тилимиз» – дейим, бакъынъ!
Башкъалары киби сакъын,
Сиз де инкяр этип турманъ
Эрнинъ тильге олган акъкъын.

Шукюр, бу кунни мен корьдим,
Артыкъ мурадыма ирдим.
Энди бираз алдгъа варам,
Башкъа бир шейге ялварам:

Бу тиль иле икяелер,
Газет, журнал, рисалелер
Язмакъ ичюн башта bize
Керек темелли къаиделер.

Бундан сонъ татар сарфлары,⁵³

⁵³ Сарф – тильбильгиси (морфология)

Тюрлю мектеп китаплары
 Хэле⁵⁴ кучюк балалара
 Бала эдебиятлары.

Керек олсун эп бу тильде,
 Башкѡа тиль олмасын ильде!
 Раст келен де янѡы бир тиль
 Чыкѡарып турмасын йылда.

Бу тиль кирсин арамыза,
 Мерхэм⁵⁵ олсун ярамыза.
 Сѡйлемек фарз айны олсун
 кѡарамыза.

(1)

Миллет. – 1918. – нояб. 20.

⁵⁴ Хэле – бир чокѡ

⁵⁵ Мерхэм – мельэм, илядж

СЕВИН, ЭЙ ШАНЛЫ МИЛЛЕТ!

Фелегинъ зулмы тутмушты, дёрт яны, эр буджагъы,
 Бошанмышты бу заваллы Ватаннынъ эр оджагъы.
 Кечен кунълер козьяшлары зулумларе къапланмыш
 Хэле белли дегиль эди сонъу не оладжагъы.

Гизли-гизли сёйленирди «бунынъ сонъу ноладжакъ?»
 Эр япылан зулумлар ойле ердеми къаладжакъ?
 Вакъыт кельди, артыкъ кемиклере даянды пычакъ,
 Зулумы йыкъмакъ шерефини аджеп ким къазанаджакъ?

Мазлум миллет: къоркъу иле сайыкъларкен⁵⁶ бунлары,
 Къараманлар алды мейдан, девирди залымлары.
 Чокътан бери буны беклеен миллет бир агъыздан,
 «Яшасынлар» – дие алгъышлады къараманлары.

Догъды урриет кунеши, эр тарафы парлатты.
 Дост оланлары кульдюрди, душманлары агълатты.
 Чокътан бери нурсызлыкътан къарармыш гонъюллери,
 Севинч нуры сабах кунеши киби ярыкълатты.

Севин, эй шанлы миллет! Къырдынъ эсарет зынджырыны,⁵⁷
 Сапла! хаинлерин юрегине кенди ханджеринъи.
 Онынъ демир панджасында чокъ чекиштинъ, инълединъ,
 Шимди о да азырласын кенди ятаджакъ ерини.

Вер! микроблара, есинлер джигерини, юрегини (1)
 Быракъ! копеклере, кемирсинлер сасыкъ сюегини.
 Онынъ къанлы тырнакълары арасында чокъ сезильдин (2)
 Замандыр, быракъ! Джелляд версин онлара керегин (3)

⁵⁶ Сайыкъламакъ – сандыракъламакъ

⁵⁷ Эсарет зынджыры – эсир зынджыры (пути, кандалы)

Быракъ! Бираз дамарында долашан къан къурусун.
Быракъ! Бираз зинданларда кемиклери чюрюсин.
Быракъ! Бираз сюргюнлерде бизим киби юрюсин.
Быракъ! Бираз козьлеринде асрет къаны бюрюсин.

Терджиман. – 1917. – март 16.

СЕН ОЛЬМЕ, ДОГЪ!

Эй генч татар!
 Бакъ кунеше – сабах догъар, акъшам батар.
 Сен догъмуштынъ,
 Бирде баттынъ. Бир даа догъсанъ, не вар?

Догъмакъ, ольмек,
 Йине догъмакъ, йине ольмек биттекрар.⁵⁸
 Бу бир къанун!
 Бу къанундан боюн чекмеге не вар?

Сен ольмекле
 Зан этме ки, санки къыямет къопар.
 Хайыр...⁵⁹ Факъат...
 Яшав мумкюн экен, ольмек де не вар?

Догъмакъ, ольмек
 Йине догъмакъ, йине ольмек биттекрар.
 «Бу бир къанун!»,
 Дедик, эвет бу къанун Къуранда вар.

Миллет. – 1917. – окт. 3.

⁵⁸ Биттекрар – гъайрыдан текрар этмек

⁵⁹ Хайыр – ёкъ

СОНЪ СЁЗ

Бен татарым энъ кучюк бир шее бен козь юммам (1)
Кучюк биле олса, ярдымы душманымдан уммам.¹

Догърулыгъа, яхшылыгъа эр вакъыт боюн эгерим (2)
Лякин акъсызлыгъа асла, асла, асла бойсунмам.

Эджададымын кесик сёзю кылычтан кескин эди.
Акыкъата къаршы бир къозудан мискин² эди
О бир акъсызлыгъа кызса, ачувланса, копорсе,
Оны турдырмакъчюн анджакъ акыкъат тизгин эди.

Онынъ откъюн давушындан титрерди бутюн джихан
Аты кишнерсе, къопарды санки кыямет, туфан.
О бир кере аскерине «Къон!»³ буйругъыны версе, (3)
Къаршысына чыкъан душман саврулырды тоз-думан.

Дюнъянынъ эр кошесинде варды учъ-беш улькеси,
Ич биринде ёкъты атта акъсызлыгъын кольгеси.
Махкъом⁴ миллетлерин акъкъына да урьмет этерди,
Онынъ пайтахты⁵ дегильди махкъом миллет джелъкеси.⁶

Бен о татарын огълуйым, кери алмазды сёзюни, (4)
Акыкъата къаршы бир кере чевирсе юзюни, (5)
Бен истерим дамарында татар къаны долашан
Йигит варса, сёйлесин догъру, юммасын козюни.

Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!

¹ Уммакъ – умют этмек

² Мискин – аджиз, заваллы

³ Къонмакъ – турмакъ

⁴ Махкъом – бирининъ укюми алтында булунгъан

⁵ Пайтахт – меркез (столица)

⁶ Джелъке – ельке

Къыра зебирлере¹ бакъып чалышмакътан быкъмайын! (6)
 Буюк татарлыгъа вердигинъиз буюк антлары,
 Намусынъыз узере вердигинъизи унутмайынъ!

Бойле ифтира-бюхтанлар² ялынъыз дегильсиз, (7)
 Сизе, бизе, динимизе эм миллетимизе
 Бойле эмиш-демишчилере къара юзлю дерлер,
 Сёйлееджек чыкъсын майдана, сёйлесин козь-козе!

Татар! нечюн баш устюнде далгъаланмай кок санджакъ?³
 Нечюн учь-беш хаине сен олуёрсынъ оюнджакъ?
 Ёкъса але кераметми беклиёрсынъ онлардан?
 Ёкъса але кемигинъе даянмадымы пычакъ?

Татар! Ур, йыкъ, урул, йыкъыл, девир, девриль, йине къалкъ,
 Яша, яшат, оль, ольдюр не истер, сёйлесин халкъ. (8)
 Юксельмек дегильми арзунъ? Я нечюн юксельмиёрсынъ?(9)
 Эгер юксельмек истерсенъ, ере дегиль, кокке бакъ!

Бен сонъ сёзюми сёйлейим, дарыладжакъ дарылсын,
 Акъыкъата къаршы бир дегиль, бинъ хатыр къырылсын.
 Къаны бозукъ, къальби чюрюк, юзю къара бабам олса,
 Чыкъсын татар дюньясындан, джехэннеме йыкъылсын!

Миллет. – 1918. – июль 31.

¹ Къыра зебирлер – къара михнетлер

² Ифтира-бюхтанлар – кюфюрлер (клевета)

³ Кок санджакъ – кок байракъ

ТАТАРЫМ!

Баш устюмде долашыёр бир булут,
 Бана диёр: «Татарлыгъы сен унут!»
 Хайыр достум, сен бу дерттен фаригъ ол¹
 Шу сёзлери хатырында эйи тут:
 Сен не дерсенъ – татар огълу татарым,
 Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым!² (1)

Лятиф бааръ рузгяры кусерсе, (2)
 Дёрт тарафтан аджджы еллер эсерсе,
 Ерлер, коклер, дагълар, ташлар, денъизлер
 Юзь чевирип ёлларымы кесерсе,
 Ёл арамам орталыкъта ятарым,
 Амма дерим: татар огълу татарым!

Къоркъунч шемшек³ ич турмайып чакъарса,
 Эр тарафы йылдырымлар якъарса,
 Бинъ йыл ягъмур, бурчакъ, къар, бузлар ягъып,
 Тюшен селлер орталыгъы йыкъарса,
 Юкселирим, алчалырым, батарым,
 Ер алтына кирсем, йине татарым!

Дюнъя батса, дерья ташса, чагъласа,
 Ай, кунеш де къоркъып къачса, агъласа,
 Еди къат ер, еди къат кок бирлешип
 Татарлыгъы инкяр этсе, сакъласа,
 Ери, кокю бир-бирине къатарым
 Инкяр этмем йине татар, татарым!

Джебраиль санъа шахитлик этерсе, (3)

¹ Фаригъ олмакъ – вазгечмек

² Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым – татарлыкътыр меним гъурурым

³ Шемшек – уфукъларда атеш туташмасы (зарница)

Микаиль де кысметими кесерсе, (4)
 Азраилин элинде кылынч келип (5)
 Исрафилъ де сонъ сурыны¹ уфлерсе, (6)
 Хакъкынь хузурында бинъ йыл ятарым (7)
 Ред этерсе, зорле дерим: татарым!

Арш-ы аля² ахирете энерсе,
 Левх-и махфуз³ козь огюме келирсе, (8)
 Еди джехэннем, секиз дженнет, бир сырат⁴
 Хавз-ы кевсер⁵ татар дегильсинъ дерсе – (9)
 Джумлесини бир тарафа атарым!
 Джехэннеме кетсем, йине татарым!

Гъылманлар⁶ да сенден тараф олурса, (10)
 Дженнет урилеринден сорулырса,
 Эр миллете дженнеттен ер верилип (11)
 Татар олан дженнеттен кьогъулырса, (12)
 Эбедиен джехэннемде янарым (13)
 Лякин йине татар, татар, татарым!..

Миллет. – 1918. – авг. 2.

Миллет. – 1918. – окт. 16.

¹ Сур – бойнуздан япылгъан буюк бир бору (Иерихонская труба)

² Арш-ы аля – кокнинъ энъ юксек табакъасы (эмпирей)

³ Левх-и махфуз – книга судеб

⁴ Сырат – ёл. Джеэннем устюнден дженнетке кечмек ичюн бир копор

⁵ Хавз-ы кевсер – дженнет чокърагъы

⁶ Гъылманлар – дженнет ушакълары

УЧУРЫМЫН БАШЫНДАЙЫЗ

Эй татар бахтсыз къядын-къызлары!
Сизи нечюн кимселер бегенмиёр?
Эй истикъбалин¹ умют йылдызлары!
Нечюн сизин кядринъиз билинмиёр?

Бир вакъытлар сенинъ ичюн чалышан
Тувгъанларынь санъа кефин пичиёр.
Сени яшамая лййкъ корьмейип,
Ян козь иле мыскъыл этип кечиёр.

Нечюн санъа беджериксиз диёрлар?
Тезгях булдынъ да, без токъумадынъмы?
Ёкъса сенинъ ичюн мектеп ачтылар,
Окъуттылар да, сен окъумадынъмы?

Бир вакъытлар бирликте дженкке кеттинъ,
Зевджинъ² иле ян-янаша дженк эттинъ.
Не вакъыт ки, сени эсир эттилер –
дженкчилиги эркеклере терк эттинъ.

Бундан сонъра куньдюзлери чифт сюрдинъ,³
Акышам олса, эв хызметлери корьдинъ.
Гедже-куньдюз эсир киби турмайып –
аш пиширдинъ, тиктинъ, ямадынъ, орьдинъ.

Санъа рева⁴ корюльмейип эсарет,⁵
Ачыкъ олмуш олса, мектеп къапусы,
Илим, ирфан,¹ медениет, незакет –

¹ Истикъбаль – келеджек заман

² Зевджи – акъай, къоджа

³ Чифт сюрмек – русча: вспахивать поле

⁴ Рева – уйгъун, келишкен

⁵ Эсарет – эсирлик

Сенде топланмыш олурды эписи.

Сени «джаиль» – дие мыскъыл эденинь
Бильдиги бакъ недир, гъарплыя коре:
«Чатра-потра, бабам тавшан кетире,
Бизе къалмай, анам ашай битире».

Санъа аят ябанджысы диенлере
Кендилери аджеп нерде буюмыш?
Бабасындан къалан эски эвчикте
Сор, бакъ кимин къучагъында уюмыш?

Асырларле сакъладыгъынъ сафиет,
Къыямете къадар сени анъдырыр.
Гъарптан келен боялы инсаниет,
Онлары бакъ насыл тез усандырыр.

Сени тахкъир этмек,² кульмек, хорламакъ,
Татарлыгъы тахкъир этмек демектир,
Сенинь азат нефсинъ³ иле ойнамакъ
Татар намусыны лекелемектир.

Аркъадашлар! «Тарих, лисан,⁴ анъане» –
дие зыплыёрыз эр кунъ бир яна.
Бу шейлери ким огретир, ким сакълар?
Шубесиз ана! Ана, анджакъ ана!

Асырларле эсарете даянан
Аналарымыз бу хорлугъа даяныр...

¹ Ирфан – бильги

² Тахкъир этмек – акъаретлемек

³ Нефс – рух, джан, омюр

⁴ Лисан – лехче, тиль

Лякин бир кунь келир онынъ къальбинде
Бизим киби янълыш фикир уяныр.

Иште о кунь гъайып олур миллет,
Миллий дуйгъу олер, махв олур¹ миллет.
Тарих, эдждат, ахфат² бизе ягъдырыр,
Къыямете къадар нефрет ве лянет!..

Миллет. 1918. – авг. 8.

¹ Махв олмакъ — ёкъ олмакъ, гъайып олып кетмек

² Ахфат – торунлар, келеджек несиллер

ДЖЕНК МЕЙДАНЫ

Юксек орман этегинде ёргъун аскер уюёр.¹
 Азраиль баш уджунда эльде кылыджы дуруёр.
 Ава булут, гедже къаранлыкъл олса да, узакътан
 Дагъ башындаки душманнынъ ярыгъы корюниёр.

Къаранлыкъл эксилип башлай, танъ ери агъарыёр. (1)

Даа кунеш догъмадан эр тарафы сис² сарыёр. (2)

Чокътан бери, уйкъу юзю коръмеен къарагъул³ да (3)

Сияхына таянып, татлы уйкъуа варыёр.

Заваллычыкъ! Руясында анасыны кориёр.
 Бабасыны, агъасыны, къардашыны сориёр.
 Тааджипле бешикте ятан чоджугъы косътерип,
 «Бу кимин чоджугъы, къач яшында, ады не?» – диёр.

Аскер къатты уйкъуда экен, къопыёр кыямет, (4)

Топ, тюфенк, бомба, шрапнель, картеч, кършун, пулемёт.

Бир тарафтан атлы аскер, бир тарафтан пияде.

Уджумын шиддети артыёр кеттикче зияде. (5)

Баш устюнде къаргъа киби учушыёр куллелер,⁴ (6)

Эр дакъикъа кесилиёр бинъер-бинъер келлелер.⁵

Бу гурюльти, бу кыямете алышан аскерлер,

Фырсат булса, йине ашай, иче, ойнай, куллелер.

Аш-сув унутыла, уруш даа шиддетлениндже, (7)

Эр кес Аллагъа ялвара, дуа эте дининдже.

Эль-аякъ кокте уча, башлар сюрюклене ерде, (8)

¹ Уюмакъ – юкъламакъ

² Сис – муаребеде душмангъа кършы кьулланылгъан зээрли бир газ чешити

³ Къарагъул – къаравул

⁴ Куллелер – снарядлар

⁵ Келлелер – башлар

Ешилъ отлар узерине, сериле бир ал перде.

Эр тараф кып-кырмазы кѣан, усть-устюне лѣшелер, (9)
Юрюменинъ чареси ёкъ, аягъа илишелер.
Я эли, я аягъындан яралы заваллылар,
Кѣалкъмая истей, меджалы ёкъ, юзь устюне тюшелер.

Якъынлаша эки тараф, топ атеши кесиле, (10)
Козюне кѣан тюшен аскер, сюнгю-сюнгое келе.
Иште, нерде кѣоркъунч ал... Иште нерде кѣяямет...
Буны корен Азраиль де джан алмакътан иркиле...¹

Эки тараф вахший киби, салдыра бир-бирине
Бири олюрсе, дигери кече онынъ ерине.
Буюк бир шевкъ иле саплай, зезрли кѣылыджыны, (11)
Кенди киби бир инсаннынъ гуль киби, юрегине.

Кѣоркъунч «Урра» седасы та коклере юкселе,
Бу етишмей, аркъадан кѣопа буюк бир вельвеле.² (12)
Эйи ки, там бу арада беллисиз бир эль иле, (13)
Эки тарафтан да теслим байракълары чекиле.

Сѣйле кѣардаш! Не кѣазандынъ ольдюрмектен бир инсан?
Ёкъса оны сенми яраттынъ, онъа сенми вердинъ джан? (14)
Не ичюн ольдюриёрсынъ, ким ичюн олюёрсынъ?
Ватан ичюнми? Ёкъ, буны ич кѣабул этмез Ватан.

«Эр кеси яшасын» – дие яратмыштыр Ярадан,
Джан алмакъле кѣазанылмаз ич бир вакъыт шурет-шан.
Акълынъдамы, эвельден верилен герблер, нишанлар?
Акълынъда исе, сусама кѣазанмая чокъ нишан. (15)

¹ Иркильмек – кѣоркъудан абдырамакъ

² Вельвеле – гурюльти, шамата

Козь кездирип бакъ хэле бир этрафа, не корерсинъ? (16)

Авада къан, дерьяда къан, къарада¹ къан, эп къан...

Артынъа да айланып бакъ, эр эвде учъ-беш етим.

Артыкъ Аллахтан къоркъмазсанъ, таштан, топракътан утан! (17)

Миллет. – 1917. – июль 6.

¹ Къара – ер, топракъ

ШАИРИН ГОНЬЛЮ

Эсер бир суйрю ель шаркѣтан,
Тёкер япрагъы агъачтан.
Корер буны гъарип шаир,
Кесилир уйкъудан, аштан.

Алты ай кыыш ушюр, бузлар,
Факъыр, етим, одунсызлар.
Чыплакълары корер шаир,
Юреги кьалтырар, сызлар.

Гъарип етим эль узатыр,
Бир капиге юзь къарартыр.
Бу алы корьмеден эр кунь,
Шаирин гоньлю бизардыр.¹

Атта о корьсе йыланы,
Ки инсаннынъ энъ душманы.
Йине ольдюрмее разы
Олмаз шаирин виджданы.

О эр кеси север, аджыр,
Демез факъыр, зенгин, таджир.²
Джумле инсан – Танъры кьулы –
мумин, кяфир, фасыкъ, фаджир.³

Миллет. – 1917. – дек. 21.

¹ Бизардмакъ – раатсызланмакъ

² Таджир – базиргян

³ Фасыкъ, фаджир – фена хуюлы, гунахкяр, бозукъ баш

ЭСАМИ ДЖЕДВЕЛИ ЕРИНЕ шиир

Бабай киби юксельсем булутлара,
Якъынлашсам мавы, гузель коклере.
Усандым бу шевкъатсыз инсанлардан,
Бир кере ёлдаш олсам мелеклере.

Нурлы кунеш бабам олса, ай – анам,
Парлакъ йылдызлар да олсалар агъам.
Мелеклер олсалар къардашым, татам,
Онларле бирликте кульсем, ойнасам.

Ёкъ... Бу аз... Чыкъсам единджи къат кокке,
Кунеш, ай, йылдызлары чеке-чеке
Та орая кетирсем де чеврилип,
Козюми бир айландырсам фелекке.

Турсам орада бираз раатлансам,
Яваш-яваш къуш киби къанатлансам.
Учсам, юксельсем та арш-ы аляя¹
Якъынлашсам Гаспринский бабая.

Дертлешсем онынъ иле баштан-аякъ,
Алсам татар тарихына бир сиякъ²
«Биз татармыйыз, тюркмийиз?» – бу акъта
Джебраильден де алсам учъ-беш себакъ.³

Энсем орадан дженнет меавыя,
Бегенмесем, чыкъсам дженнет аляя.
Рухсет алсам къартбабамыз Адемден,
Варсам улашсам хазрет Аввая.

¹ Арш-ы аля – кокнинъ энъ юксек табакъасы (эмпирей)

² Сиякъ – усул, шекиль

³ Себакъ – дерс; насиат

Бирликте дженнети бир баш долашсам,
 Урилер, гьылманлар¹ иле танышсам.
 Алтын кёшклер² ичине отурып.
 Сербест-сербест, тоя-тоя кьонушсам.

Ялан дюньяя бир даа дёнмездим,³
 Онынъ аджыларына ич коньмездим.⁴
 Бабай киби яланджы миллетчилерин,
 Ялан ваделерине⁵ бен кьанмаздым.

Миллет. – 1917. – сент. 11.

¹ Урилер, гьылманлар – дженнетте хызмет эткен гузель корюнишли кызылар ве огъланлар

² Алтын кёшклер – алтын сарайлар

³ Дёнмек – кьайтмакъ

⁴ Коньмек – разы олмакъ, кьанль олмакъ

⁵ Ваделер – ишандырувлар

ЭСКИ МЕКТЕПЛЕР

Нерде кьалды о низамсыз мектеплер,
Нерде кьалды о видждансыз котеклер,
Нерде кьалды о муаллим эфенди,
Баш уджунда таягъы беклер!..

Элифбе, Абдиек,¹ Къуран, Ильмихал,²
Окьуй-окьуй не ал кьалыр, не меджал!
Еди йыл мектепке кетер-келирсинъ,
Але дерсинъ (бе) юкъары (лям, мим), элиф, бал.

Мектепте чокъ окьур исенъ, фитнеджи,
Хэле³ язы язар исенъ, итнеджи,
Чокъ замандыр не окьудыкъ, не яздыкъ,
Лякин бакъалым шимди олдыкъ неджи⁴?!

Эшитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окьув недир, язы недир бильмедик,
Къач бинъ йыллар ер юзюнде яшарыз,
Биз окьувсыз йине ачтан ольмедик!»

Бу сёз догъру, биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлыкъ кьалды ки корьмедик.
Бу джехалет,⁵ бу сефалет⁶ юзюнден,
Тек ольмедик, тек ольмедик, ольмедик.

¹ Абдиек (Хэфт-и ек) – Къураннынъ энъ сыкъ окьулгъан сурелерден тертип этильген дерслик

² Ильмихал – дин къаиделерини анълаткъан китап

³ Хэле – пек чокъ

⁴ Неджи – насыл

⁵ Джехалет – джаиллик (невежество)

⁶ Сефалет – факъырлыкъ

Х. Одабаш ве Хус. Хаджы Хасан. Тюрк-татар тили. Биринджи болум. Къырымтатар эдебиятында орьнеклер. – Акъмесджит: Къырым Маариф комиссарлыгъы нешрияты, 1923. – 98 с. – С. 74-75.

АРАП УРУФАТЫНДА

Бизим багچه

باق شو جنت باغچاسینا هه ر طارافی قوروغان،
کول برینه چرماووقلار، یابان اوتلار بوروکه ن،
آلتون کوشکله ر بوشانغان، صاچاقلاری چوروکه ن،
آدیم صاین بیر صاصیق اوت، بیر قیجیتقان، بیر تیکه
ن.

بو باغچادا آرموت، آلماء، اوزوم اینجیر چوق اولور،
انسانه بو میشله رک چوق فایداسی طوقونور،
نه چاره که، کون طوغوشدان که لکه ن صاری
میقروبلار.

یه میشله رک صاغلامینی چاپاتیشله ر که میریر،
یه میشچینک خورانداسی چوروکینه ته لمیریر،
کوز که لکه نده یه میشچینک بکزی به تی صاب
صاری،
اوزون، اینجه، صاری میقروب صاغلا ملا شیر سه
میرر.

نیچون بویله؟ چونکه اونلار کوزه ل اوده اوطورر،
بوتون کیجه که زه ر، صباح یاتار، آقشام طورر،
نه غم بیلور، نه قساوه ت. چالار، بیرلار، اکلہ نیر،
کو نده سکز کره آشار، اون ایکی ساعت اویور.

خاص باغچاجی باغچه سینی چوقدان صائقان
صاوورغان،
بو یه تمه که ن، دا غین طاشیر، اوین اورتاغا اورغان.
بش اون بیلدر کیرا ویروب اوده طور زاوللی،
مالی، ملکی: سکز بالا، ایکی یاتاق، بیر یورغان.

بو حالی کورده، آغلاما، کوز یاشیکی آقیتما،
اوکسوز کییی بویون بوکوب باشیکی یان صارقیتما،
ایکی جهاندا کور کییی عمرکه چیر خورلان دا،
عنادلق ایت، اوزوک کییی بالاکی دا اوقوتما!

بویوک پایرام شرفه

تاتار اوغلی! باق شو خراب مزارلیغه بیر دوشون!
دیکله اجدادیکک ساکا یاغدیردی قارغیشین
او اجدادکه: یوز نه للی بیل اول بو تخت اوستونه
اوطورور و دوشونوردی بوتون تاتار یارمشین

او اجدادکه: آته بینسه طاغ طاش دیمه ز آشاردی،
آندان اینسه مسکینلیکینه هر ملت شاشاردی.
کچینیش میدان چولده مال آصراماق، دولاشماق
شهر قورماز کویده طورماز، کییز نهوده یاشاردی.

او اجدادکه: سه و دیککی شی ته میز یوره ک طوغری
سوز،

نه دوستوندان یوز چویریر، نه دوشمانه ویریر یوز
هیچ کیمسه یه بویون اکمه ز یالتاقلانماز، یالوارماز
أ ولسه اولور بیننه دوشمان حيله سینه آلدانماز.

او اجدادکه: جاووری که ک بویونی قیصه و قالین
یالتراووق کوزله رینده ن صاچیلیر آته ش بالین
یاشلیغینده یکیت کیبی قیلینچ قاما قوشانیر
یایان یورور اوله ر قالیر بینمه ز آتک اوصالین.

او اجدادکه: بوتون ملتله ره بویون اکدیردی
اک کچیلمه ز قلعه لاره کوک سانجاغی دیکدیردی
قوروبازو قوتیله بو کوک سانجاغ دینده
نمک بویوک پادشاهلاره اوکونه دیز چوکدیردی.

او اجدادکه: قیلینچ توتماق، دیز چوکدیرمه ک؛
اولدیرمه ک
دورینده هپ یوکسه لیردی هیچ بیلمه زدی نه کیلمه
ک

شانلی ماضی، قانلی تاریخ هپسی بوکا شاهدر
باقکز بو خرابه له ر هپ اودوره عاندر.

او اجدادکه: اویاکیلدی بازاندی قوتینه
 بویون نه کمه ک ایسته مه دی غرب مدنیتنه
 اوطن ایتدی قیامته قادار قلینچ حکم ایده ر
 هیچ دیمه ده ن قلم کلیر، قلینچک حکمی بیته ر.

تاتار اوغلی! سه نده ایسه نه قلینچ وار نه قلم!
 یوز نمللی بیل قریم ایچین چکمه دک کدر آلم.
 بو مزارلیق، بو خرابه، بو تاتارلیق، بو قریم
 آرتیق سه نده ن به کله یور کندی ایچون قان، جان،
 اولوم.

نه ر ده بویوک، اولو، اولمه ز، ناملی، شانلی،
 اوخانلار؟

نه ر ده قریم، قریم دی یه شهید اولان انسانلار؟
 سه واستوپول، طونه، ژاپون، جهان جنکی یه تیشدی
 ارتیق قریم ایچین ویرمه ک کره ک به ش اون
 قربانلار.

تاتار اوغلی! بویوکلر رده ن صاقین امداد به کله مه
 هانی قریمی حمایه سینه آلان سلطانلار
 نه لیمده کی قریق قلم ایله به ن کیدیورم!
 کلسون بیرلیکده قریم دی یه تیتره یه ن وجدانلار.

بویوک یانغین

بیگ سنه لک بیر وارلیغی یاشاتان
یر یوزینک یاریسینی قوشتان
دیگه ر یاریسینه ده جی کوز آتان
بویوک روساق، قوجه روسیه یانیور.

باش مایه سی، وطندان قوغولان
محکوم ملت قانی ایله یوغورولان،
زواللیلار جلکه سینه قورولان
اوجیوز بیلق حاکمیت یانیور.

غرورندان آرسلان کییی حیرلایان،
کوزله ری تا ایستانبوله فیرلایان،
آیاصوفیا جامعی جورلایان،
مرحمتسیزله ر توتاشدی یانیور.

بخاری شریف ایران آسترخان
قازان، قریم، قاسم، نوغای خان
بویوزده ن اولمشدی یه ر ایله یکسان
بوکون کندی ویران اولدی یانیور.

یوکسه لییور کوکله ره سیاه دومان،
دورت طرفدان چاغیریلییور آلمان
لاکن غریبه ن یه ل آسییور په ک یامان
قوجه بنا بش سنه در یانیور.

محزنده بیر غاز فوجیسی پاتلا یور.
یانغین بویوک آدیملارله اتلا یور
قونداقچیلارده ویرا قونداقلا یور
هر کون یه کی بیر محله یانیور.

حاصل کلام نه و دورمادان یانیور،
نه و صاحبی بونی رؤیا صانییور،

زواللی، کیم نه دیرسه اینانییور،
سه ن بوغازی اونوت! نه وک یانییور.

وطن خاننله رینه قار غشلارم

لعنت سیزه نه ی زهرلی بیلانلار
یوره کیکزی بیله سون جیبیانلار
طامرکزه کوکورت صوبی یوروسون
آغزیکزدان طاشسون قارا قاتلار

یه ر یوزونده ن سیلسون سیزی طوفانلار
کوزنکزی طوتسون ته میز وجدانلار
بیلیم داها نه ایسته رسیز ملته ن
یه تیشمه دیمی ویردیکی قربانلار.

یه تیشیر بو ملتک سایه سنده
طاقندیغکز چشید چشید عنوانلار
دفع اول کیدک بو ملتک باشیندان
یه ریکز اولسون قارانلیق زندانلار

نه در بو زواللی ملتک صوچی؟
سیزه یه تیشمه زمی به لله سیز کوچی؟
توتسه اکه ر یاقاکزدان، بیر یه ره
قیامته قادار کلمه ز ایکی اوجی.

وطنمدان چیق!

بو نه كوزه ل بیر صباح
عصر لار له اسار تده محبوس قالان بولبوله ر
كوكل له ره انتباه
ویره ن تاتلی صداسیله دور مایوب اوتویور له ر.

بو نه كوزه ل سیر کاه
اطرافنده دولاشیور هپ كناهسز ملکله ر
کوکله له ره سجده کاه
بو یه ر اولسون! بو باغچه ده ایسته نیلسون دیله
کله ر.

بو نه براق، صف ده کیز،
کوندوز کوموش، کیجه آلتون آینه کیبی پاریلدای
صانکی نه کیس نه کیز
قزلار کیبی اوچوشیور پارلاق کونه ش، نورلی
آی

قناد کر مه ئی قارتال
سه نک آغیر اوچوشوکدان اوصاندی صاف کوکل
له ر
سه نی قلدیرماز بو دال
بو دال میشه دالی ده کیل باق اوزه رینده کول له
ر.

باق شو خرابه له ره!
اوغورسز آیاغک باصدیغی یه رله رده اوت بیتمه
ز
سوزول ویرانه له ره!
کول دالنده سه نی کوره طوروب ده بولبول اوتمه
ز.

ئه ی زهرلی میقروبلاز!

قلبکزده بیلان یاتار ملک کییی دورورسز.
کول له ریمزی قوقلار
سیزده ن صوکر ا قوقلایانی زهرله ر اولدورورسز.

اوز تیلیمیز

اوچ به ش بیلدان به ری مه نده
قیریق قلمچیکیم آلدە
عذابلنام، آرام، توزام
کیمه رده بیر شیلە ریازام

بولارنی مه ن یازغان صایین
یه رده ن طاش چیقارغان دایین
زحمت چکه م، یانام، پیشه م،
صون شویله بیر اویغه توشه م:

أولسه بیزم أوز تیلیمیز،
الکه قالماسه کونیمیز،
قولای، قولای یازار ایدک،
بیر آز آلدغه اوزار ایدک.

اوز تیلیمیز دییم، باقیک!
باشقالاری کیبی صاقین
سیزده انکار ایتوب طورماک
ارنک تیل که اولغان حاقین.

شکور، بو کونی مه ن کوردم
أرتق مرادیمه ایردم.
نه ندی بیر آز آلدغه وارام،
باشقا بیر شی که یالوارام:

بو تیل ایله حکایه له ر،
غازه ت، ژورنال، رساله له ر
یازماق ایچین باشدا بیزه
کره ک ته مه للی قاعده له ر.

بوندان صوک تاتار صرفلاری،
تورلی مکتب کتابلاری

هله کوچوک بالالاره
بالا ادبیاتلاری.

کره ک اولسون هپ بو تیلده،
باشقه تیل اولماسون ایلده.
راست کله ن ده یاکی بیر تیل
چیقاروب طورماسون ییلده.

بو تیل کیرسون آرامیزه،
مرهم اولسون یارامیزه
سویله مه ک فرض عین اولسون
با.....قارامیزه.

سه وين نه ی شانلی مات!

فلگک ظلمی توتمشدی، دورت یانی هر بوجاگی
 بوشانمشدی بو زواللی وطنک هر اوجاگی
 که چه ن کونله ر کوز یاشلاری ظلملار له قاپلانمش
 هله، به للی ده کیل ایدی صوکی نه اولاجاگی.

کیزلی کیزلی سویله نیردی بونک صوکی نولاجاق
 هر یاپیلان ظلملار اوپله یه رده می قالاجاق؟
 وقت کلدی آرتیق که میکله ره دایاندی پیچاق
 ظلمی بیقماق شرفینی عجب کیم قازاناجاق؟

مظلوم ملت: قورقو ایله صابیقار که ن بونلاری
 قهرمانلار آلدی میدان ده ویردی ظالملاری.
 چوقدان به ری بونی بکله یه ن ملت بیر آغزدان
 یاشاسونلار دی یه آقیشلادی قهرمانلاری.

دوغدی حریت کونه شی هر طرفی پارلاتدی.
 دوست اولانلاری کولدیردی دوشمانلاری آغلادتدی.
 چوقدان به ری نورسزلیقدان قارار مش کوکوله ری
 سه وینچ نوری صباح کونه شی کییی یاریقلادتدی.

سه وين! نهی شانلی ملت! قیردک اسارت زینجیرینی
 صاپلا! خائنله رک پوره کینه که ندی خنجیرینی.
 اونک ده میر په نه سینه چوق چکیشدک، ایکله دک
 شیمدی اوده حاضر لاسون که ندی یاتاجاق یه رینی.

ویر! میقروبلاره یه سونله ر جکه رینی پوره کینی
 براق! کوپه کله ره، که میرسونله ر صاصیق سویه
 کینی

اونک قانلی طیرناقلاری آراسینده چوق نه زیلدک
 زمانیدر، براق! جلاد ویرسون اونلاره که ره کینی.

براق! برآز دامارینده دولاشان قان قوروسون

براق! برآز زندانلارده که میکلہ ری چوروسون
براق! برآز سورکونله رده بیزیم کبی یوروسون.
براق! برآز کوزله رینده حسرت قانی بوروسون.

سە ن اولمە، دوغ!

ئە ی کە نچ تاتار!
باق کونە شە صاباح دوغار
آقشام باتار.
سە ن دوغمشدک.
بیر دە باتدک. بیر دە
دوغساک نە وار؟

دوغماق اولمە ک
بینە دوغماق بینە اولمە ک
بتکرار
بو بیر قانون
بو قانوندان بویون چکە نە
وار؟

سە ن اولمە کلە؟
ظن ایتە کی صانکە قیامت
قوپار.
خیر... فقط...
یاشاو ممکن ایکە ن اولمە کدە
نە وار؟

دوغماق اولمە ک
بینە دوغماق بینە اولمە ک
بتکرار
بو بیر قانون
دیدک ئەوت، بوقانون قر آندە
وار.

صوک سوز

به ن تاتارم ئەک کوچوک بیر شیه به ن کوز یوممام.
کوچوک بیلە اولسه یاردیمی دوشمانمدان اوممام.
طوغریلیغه، باخشیلیغه هر وقت بویون ئەکه رم
لاکین حقسزلیغه أصلا، أصلا، أصلا بوی صونمام.

اجدامک کسیک سوزی قلیجدان کسکین ایدی
حقیقته قارشی بیر قوزیدان مسکین ایدی
او، بیر حقسزلیغه قزسه، آچولانسه، کوپورسه
اونی دوردیرماقچون آنجاق حقیقت دیزکین ایدی.

اونک اوتکون طاوشندان تیتره ردی بوتون جهان
آتی کیشنه رسه قوپاردی صانکی قیامت، طوفان.
او، بیر کره عسکرینه «قون!» بویروغینی ویرسه
قارشیسینه چیقان دوشمان صاوریلیردی توز دومان

دنیاک هر کوشه سینده واردی اوچ به ش اولکه

سی

هیچ بیرینده یوقدی حتی حقسزلغک کولکه سی.
محکوم ملته رک حقنه ده حرمت ایده ردی.
اونک پای تختی ده کیلدی محکوم ملت جلکه سی.

به ن او تاتارک اوغلی یم که ری آلمازدی سوزینی
حقیقته قارشی بیر کره چه ویرسه یوزینی
به ن ایسته رم طامارنده تاتار قانی دولاشان
بیکییت وارسه سویله سون طوغری یومماسون
کوزینی.

ئه ی تاتاری سه وه ن آجیبان وجدانلار قورقمایک
قیرا زیبیر لاره باقوب چالیشماقدان بیقمایک!
بویوک تاتارلیغی ویردیککز بویوک آندلاری
ناموسکز اوزره ویردیککزی اونوتمایک!

بویله افترا بہتائلاں یالکز دہ کیل سیز۔
 سیزہ، بیزہ، دینمزہ ہم ملتیمزہ
 بویله ایمش دیمشچیلہ رہ قارہ یوزلی دیرلہ ر
 سویلہ یہ جک چیقسون! میدانہ سویلہ سون کوز
 کوزہ۔

تاتار! نیچون باش اوستوکدہ دالغالنامی کوک
 سانجاق
 نیچون اوچ بہ ش خائنه سہ ن اولیبورسک
 اویونجاق؟
 یوقسہ حالا کرامتمی بکلیبورسک اونلاردان؟
 یوقسہ حالا کمیکیکہ دایانمادیمی پیجاق؟

تاتار! اور، بیق، اورول، بیقیل، دہ ویر، دہ وریل بینہ
 قالق۔
 یاشا، یاشات، نول، نولدیر نہ ایستر سویلہ سون
 خلق۔
 یوکسہ لمہ ک دہ کیلمی آرزوک؟ یا نیچون یوکسہ
 لمہ یورسک؟
 اکر یوکسہ لمہ ک ایستہ رسک یہ رہ دہ کیل کوکہ
 باق۔

بہ ن صوک سوزومی سویلہ یم داریلجاق
 داریلسون
 حقیقتہ قارشی بیر دہ کیل بیک خاطر قیریلسون
 قانی بوزوق، قلبی چوروک، یوزی قارا بابام السہ
 چیقسون تاتار دنیاںسدان جہنمہ بیقیلسون۔

تاتارم

باش اوستومده دولاشیور بیر بولوت،
 باکا دییو: تاتارلیغی سه ن اونوت!
 خیر دوستوم سه ن بو درتده ن فارغ اول
 شو سوزله ری خاطریکده آیی توت:
 سه ن نه دیرسه ک تاتار اوغلی تاتارم
 تاتارلیقدر مابه الا فتخارم!

لطیف بهار روزکاری کوسه رسه،
 دورت طرفدان اجی یل له ر نه سه رسه؛
 یه ر له ر کوکله ر، طاغلار، طاشلار، ده کیزله

ر،

یوز چه ویروب یوللاریمی کسه رسه
 یول ار امام اورتالیقدا یاتارم،
 اما دیرم: تاتار اوغلی تاتارم!

قورقنچ شمشه ک هیچ دورمایوب چاقارسه،
 هر طرفی بیلیریملار یاقارسه،
 بیک بیل یاغور، بورچاق، قار، بوزلار
 یاغوب

دوشه ن سیل له ر اورتالیغی بیقارسه
 یوکسه لیرم، آچا لیرم، باتارم،
 یه ر آلتینه کیرسه م بینه تاتارم!

دنیا باتسه، دریاطاشسه، چاغلایسه؛
 آی، کونه شده قورقوب قاچسه، آغلایسه؛
 یه دی قات یه ر، یه دی قات کوک بیرله شوب

تاتارلیغی انکار ایتسه صاقلایسه،
 یه ری، کوکی بیر بیرینه قاتارم
 انکار ایتسه م بینه تاتار، تاتارم!

جبرائیل ساکا شاهدلک ایده رسه،

میکائیل ده قسمتی می کسه رسه،
 عزرائیلک نه لینده قلنج کلوب
 اسرافیل ده صوک سورینی اوفله رسه
 حقک حضورینده بیک بیل یاتارم
 رد ایده رسه زورله دریم: تاتارم!

عرش آعلا آخرته اینه رسه،
 لوح محفوظ کوز اوکومه کلیرسه،
 یه دی جهنم، سکز جنت بیر صراط
 حوض کوثر تاتار ده کیلسک دیرسه –
 جمله سینی بیر طرفه آتارم،
 جهنمه کیتسه م بیبه تاتارم!

غلمانلارده سه نده ن طرف اولورسه،
 جنت حوریه رینده ن سوریلورسه،
 هر ملته جنتده ن یه ر ویریلوب
 تاتار اولان جنتدن قوغولورسه
 ابدیاً جهنده یانارم
 لاکین بیبه تاتار، تاتار، تاتارم!..

او چورمک باشینده ییز

ئە ی تاتار بختسیز قادین قیز لاری!
سیزی نیچون کیمسه له ره به که نمه یور؟
ئە ی استقبالک امد بیلدیز لاری!
نیچون سیزک قدریکز بیلینمه یور؟

بیر وقتله ره سه نک ایچون چالیشان
طوغانلارک ساکا کفن پیچیور،
سه نی یاشامایه لایق کورمه یوب،
یان کوز ایله مسقل ایدوب کچیور.

نیچون ساکا بجریکسیز دیبورلار؟
ترکاه بولدکده بهز توقومادکمی؟
یوقسه سه نک ایچون مکتب آچدیلار،
اوقوتدیلارده سه ن اوقومادکمی؟

بیر وقتله ره بیرلیکده جنکه کیتدک،
زوجک ایله یان یاناشا جنک ایتدک،
نه وقت که سه نی اسیر ایتدیه ره –
جنکچیلیکی ئە ره که کله ره ترک ایتدک.

بوندان صوکرا کوندوزله ری چفت سوردک،
آقشام اولسه ئە و خذ متله ری کوردک،
کیجه کوندوز اسیر کییی دورمایوب –
آشی پیشیردک، دیکدک، یامادک، آوردک.

ساکاروا کورولمه یوب اسارت
آچیق اولمش اولسه مکتب قاپوسی،
علم، عرفان، مدنیت، نزاکت –
سه نده طوپلانمش اولوردی هپسی.

سه نی جاهل دی یه مسقل ایده نک
بیلدیکی باق نه در، غربلی یه کوره:

«چاتدا پوترا، بابام طاوشان کتیره،
بیزه قالمای، انام آشای بیتیره.»

ساکا حیات بابانجیسی دییه نله ر
گندیله ری عجب نه رده بویومش؟
باباسندان قالان نه سکی نه وچیکده
صور، باق کیمک قوچاغنده اویومش؟

عصر لار له صاقلا دیغک صافیت
قیامته قادار سه نی اکدیریر.
غریبه ن کله ن بویالی انسانیت
اونلاری باق ناصل ته ز اوصاند یریر.

سه نی تحقیر ایتمه ک، کولمه ک، خورلاماق،
تاتارلیغی تحقیر ایتمه ک دیمه کدر،
سه نک عزت نفسک ایله او یناماق
تاتار ناموسینی لکه له مه کدر!...

آرقاداشلار! تاریخ، لسان، عنعنه
دییه زیپلا بورز هر کون بیر یانه
بو شیله ری کیم اوکره تیر، کیم صاقلار؟
شبهه سیز آنا، آنا آنجاق آنا!

عصر لار له آسار ته دایانان
آنالاریمز بو خورلیغه دایانیر...
لاکین بیر کون کلیر اونک قلوبنده
بیزیم کیبی پاکلیش فکر اویاتیر.

ایشته او کون غایب اولور ملت،
ملی دویغو اوله ر محو اولور ملت
تاریخ، اجداد، احفاد بیزه یاغدیریر،
قیامته قادار نفرت و لعنت!...

جنگ میدانی

یوکسه ک اورمان نه ته کینده یورغون عسکر
اویویور.

عزرائیل باش اوجونده نه لده قیلیجی دورییور.
هوا بولوط کيجه قارنلق اولسه ده، اوزاقدان
طاغ باشینده کی دوشمانک یاریغی کورنییور.

قارنلق اکسیلوب باشلای، طاک یه ری آغارییور.
دها کونه ش طوغمدان هر طرفی سیس صارییور
چوقدان به ری، اویقو یوزی کورمه یه ن قاراغولده
سلاحنه طایانوب، طاتلی اویقویه وارییور.

زوللی جق! رؤیاسینده آباسینی کورییور.
باباسینی، آغاسینی، قارداشینی صورییور.
تعجبله به شیکده یاتان چوجو غی کوسنه روب،
بو کیمک چوجو غی، قاچ باشینده، آدی نه؟ دییور.

عسکر قاطی اویقوده ایکه ن قوپیور قیامت،
طوب، توفه نک، بومبا، شراپه ل، قارته ژ، قورشون،
پوله مه ت.

بیر طرفدان آتلی عسکر، بیر طرفدان پیاده
هجومک شدتی ارتییور کیتدیکجه زیاده.

باش اوستونده قارغه کیبی اوجوشییور کول له له ر.
هر دقیقه کسلیییور بیکر، بیکر کله له ر،
بو کورولتی، بو قیامته آلیشان عسکر له ر،
فرصت بولسه بینه آشای، ایچه، اوینای کوله له ر.

آش صو اونودولا، اوروش ده شتتله نینجه.
هر کس اللهه یالواره، دعا ایده دینینجه.
نه ل آیاق کوکده اوچا، باشلار سورو کله نه یه رده
یه شیل اوتلار اوزه رینه سه ریله بیر آل پمرده.

هر طرف قیپ، قیرمیزی قان اوست، اوستونه لاشه له

ر.

یورومه نک چارسی یوق. آیاغا ایلیشه له ر.
یائه لی یا آیاغیدن یارالی زواللیلار،
قالقمای ایسته ی، مجالی یوق. یوز اوستونه دوشه له ر.

یاقینلاشا ایکی طرف، طوب آته شی کیله
کوزینه قان دوشه ن عسکر، سونکی سونکی یه کله
ایشته نه رده قورقنچ حال... ایشته نه رده قیامت...
بونی کوره ن عزرائیله جان آلماقدان ایرکیله

ایک طرف وحش کیبی صالدیرا بیر بیرینه
بیری اولورسه دیکه ری کچه اونک برینه
بویوک بیر شوق ایله صاپلای زهرلی قیلچینی
کندی کیبی انسانک کول کیبی یوره کینه.

قورقونچ "اوررا" صداسی تاکو کله ره یوکسه له
بویوریشمه ی، آرقادان قوپه بویوک بیر ولوله
ایی کی تام بو آرا ده به للیسیز بیر نه ل ایله
ایکی طرفدانده تسلیم بایر اقلاری چکیله.

سویله قارداش! نه قازاندک اولدیرمه کده ن بیر انسان
یوقسه اونی سه نمی یاراندک، اکا سه نمی ویردک
جان؟

نه ایچون اولدیریورسک، کیم ایچون اولیوریورسک؟
وطن ایچونمی؟ یوق بونی هیچ قبول ایتمه ز وطن.

هر کسی یاشاسون دی یه یاراتمشدر یارادان
جان آلماقله قازانیلماز هیچ وقت شهرت شان.
عقلیکدامی اولده ن ویریه ن که ربله ر، نشانلار؟
عقلیکدا ایسه صوصامه! قازانمایا چوق نشان.

کوز که زدیروب باق هله بیر اطرافه نه کورورسک؟
هواده قان، دریاده قان، قاراده قان هپ قان...

آردیکه ده آیلانوب باق. هر نه وده اوچ به ش یتیم.
آرتق آللهدان قورقماساک، طاشدان طوپرادان اوتان!

شا عرک کوکلی

نه سه ر بېر سو یری یل شرفدان
دو که ر یاپراغی اغاچدان
کورور بونی غریب شاعر
کسیلیر او یقودان آشدان.

آلتی آی قیش اوشور، بوزلار
فقیر یتیم، اودونسزلار
چسپلاقلاری کورور شاعر
یوره کی قالترار، سیزلار.

غریب یتیم نه ل اوزاتیر
بیر کاپیکه یوز قزارتیر
بو حالی کورمه ده ن هر کون
شاعرک کوکلی بیزاردر.

حتی اوکورسه بیلانی
که انسانک اک دوشمانی
بینه اولدیرمه به راضی
اولماز شاعرک وجدانی

او هر کسی سه وه ر آجیر
دیمه ز فقیر، زه نکین، تاجر،
جمله انسان تاکری قولی
مؤمن، کافر، فاسق، فاجر.

اسامی جدولی یہ رینہ شعر

بابای کیبی یوکسه لسه م بولو طلاره
یاقنلاشسام ماوی کوزه ل کوکله ره
اوصاندم بو شفقستیز انسانلاردان
بیر کره یولداس اولسام ملکله ره

نورلی کونه ش بابام اولسه، آی آنام،
پارلاق ییلدیزلارده اولسه لار آغام،
ملکله ر اولسه لار قارداشم تاتام،
اونلار له بیرلیکده کولسه م، اویناسام.

یوق... بو آز... چیقسام یدینجی قات کوکه
کونه ش، آی، ییلدیزلاری چکه چکه
تا اورایه کوتورسه مده چه وریلوب
کوزیمی بیر آیاندیرسام فلکه.

طورسام اوراده بیراز راحتلانسام
یاواش، یاواش قوش کیبی قانادلانسام
اوچسام، یوکسه لسه م تا عرش آعلایه
یاقینلاشسام غاسپرینسکی بابایه.

ده ردله شسه م اونک ایله باشدان آیاق
آلسام تاتار تاریخینه بیر سیاق
بیز تاتارمی یز، تورکمی یز بو حقه
جیرانیله نده آلسام اوچ به ش سیاق.

نه نسه م اورادان جنت ماوی یه
بکنمه سه م چیقسام جنت آعلایه
رحصت آلسام قارت بابامز آدمده ن
وارسام اولاشسام حضرت حوی یه

بیرلیکده جنتی بیر باش دولاشسام
حوریلر، غلمانلار ایله طانیشسام

آلتون كوشكله ر ايجينه اطوروب
سريست، سريست دويه، دويه قونوشسام.

يالان دنيايه بير دها دونمه زدم
اونك آجيلارينه هيچ كونه زدم
باباي كيبي يالانجي ملتچيله رك
يالان وعدله رينه به ن قانمازدم.

أسكى مه كته بله ر

نه رده قالدی او نظامسيز مه كته بله ر،
نه رده قالدی او وجدانسيز كوته كله ر،
نه رده قالدی او معلم أفه ندی،
باش اوجیندا ألدہ تایاغی به كله ر!..

الیفبا، آبدییه ك، قوران، علم حال،
اوقوی-اوقوی نه حال قالیر، نه مجال!
یه دی بیل مه كته بکه كیته ر كه لیرسك،
حالا ده رسیك (به) یوقاری (لام) الیف، بال.

مه كته بده چوق اوقور ایسه ك، فیتنه جی،
هه له یازی یازار ایسه ك، أتنه جی،
چوق زاماندر، نه اوقودیق، نه یازدیق،
لاکین باقالیم شیمدی اولدق نه جی؟!.

ایشیدیردیک آق صاقللی قارتلاردان:
«اوقو نه در، یازی نه در بیلمه دك،
قاچ بیک بیللار یه ر یوزینده یاشاریز،
بز اوقوسیز بینه آچدان أولمه دیک!»

بو سوز دوغرو، بیز آچلیقدان أولمه دیک،
لاکین نه خورلیق قالدی كه كورمه دیک
بو جهالت، بو سفالت یوزینده ن،
ته ك أولمه دیک، ته ك أولمه دیک، أولمه
دیک.

ИЗААТЛАР

Макъалелер

АКЪЛЫ БИР РЕД

– Миллет. – 1917. – сент. 13.

(1) **Номан Челебиджихан** (1885 – 1918). – Къырымтатар ичтимай, сиясий ве дин эрбабы, шаир, публицист. 1908 сенеси Джафер Сейдамет ве башкъа къырымтатар генчлери иле тюрк инкъилябында иштирак этти. Айны заманда «Къырым талебе джемиети»ни тешкиль этти. 1917 сенеси Къырым муфтиси ве сонъра Къырым Иджра Комитетининъ реиси. 1918 сенеси якъаланып большевиклер тарафындан вахшийдже ольдюрильди.¹

(2) **Махкеме-и шерие** – диний махкеме идареси; мирас такъсими ве дин ишлери киби меселелернен огърашкъан махкеме.²

(3) **Каюм Насыри** – асыл ады ве сой ады **Габделкаюм Габделнасырович Насыров** (1825 – 1902). – Татар алими, маарифчиси, тарихчи-этнографы, тильджи ве языджысы. Земаневий татар эдебий тилине темель къойды. «Ләһжән татары» (1895 – 1896) 2-джылтлы къамуснынъ муэллифи. Риязят, геометрия, география боюнджа дерсликлернинъ тертипчиси. И.М. Бораганскийнинъ матбаасында онынъ тарафындан азырлангъан Шаркъ масалларынынъ бир къысмы таб олгъан эди.³

¹ Керим И.А. Эки асыр арасында XIX-XX. Экинджи нешир. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1997. – Фото №2.

² Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 567.

³ Татарский Энциклопедический словарь / Гл. редактор М.Х. Хасанов. – Казань: Институт татарской энциклопедии АНРТ, 1999. – 690 с. – С. 388.; Керим И.А.

(4) **Шехабулдин Меджани** (1818 – 1889). – Татар иляхiet алими, мутефеккири, тарихчи ве маарифчиси. Энъ буюк мусульман алимлеринден бири. Къазан университети янындаки археология, тарих ве этнография джемиетининъ азасы. Озь дин ве фельсеефе боюнджа эсерлеринде диний исляхы ве маарифи гъаелерини инкишаф эте. 30-дан зияде темелли ильмий чалышмаларнынъ муэллифи. Оларнынъ арасында «Назурат аль-хакъ...», «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Къазан ва Булгъар» адлы эсерлери бар.⁴

(5) **Баруди** (махлясы) – асыл ады ве сой ады **Галиев Галимджан Мухаммадханович** (1857 – 1921). – «Джадидизм» арекетининъ гъаелерине къол туткъанлардан бириси. 1881 с. «Мухаммадия» медресесининъ къуруджысы ве идареджиси. 1891 сенесинден озь медресесинде янъы методны (И. Гапринскийнинъ «усул-и джедид»ни –/ ишлеткен. «Иттифакъ-аль муслимин» фыркъасынынъ азалыгъына сайлангъан эди. 1906 – 1908, 1913 – 1917 сс. «ад-Дин ва аль адеб», меджмуанынъ нашири ве муаррири. 1917 сенесинден Ички Русие (Внутренняя Россия –/ ве Сибирьдеки мусульманларнынъ Меркезий Рухий идаресининъ (Центральное Духовное управление –/ муфтиси. Ислям, риязят дерсликлерининъ ве элифбенинъ муэллифи.⁵

(6) **Макъсуди – Макъсудов Ахмедхади Низамутдинович** (1868 – 1941). – Татар сиясетчиси, нашири, газетаджы, оджасы ве тильджиси. 1892 – 1896 сс. Г.А. Апанаевнинъ медресесинде, 1896 – 1898 сс. Багъчасарай «Зынджырлы» медресесинде оджалыкъ япты. 1906 – 1918 сс. «Юлдуз» газетасынынъ нашири ве муаррири. «Иттифакъ аль-муслимин» фыркъанынъ лидери. Янъы усул узеринде дерсликлерининъ ве хрестоматияларнынъ муэллифи. 1933 с. ОГПУ тарафындан

Гапринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 690 с. – С. 64, 313.

⁴ Айны менбаа. – 690 с. – С. 344.; Керим И.А. Гапринскийнинъ «джанлы» тарихи. – С. 42, 119.

⁵ Айны менбаа. – 690 с. – С. 63.

акъсыз суретте репрессиягъа огъратылды. Вефатындан сонъ, 1956 с. акъланды.⁶

(7) **Риза ве Решид Къазылары** – Татар ичтимай ве сиясий эрбаплары.

(8) **Бигиев Муса** (1875 – 1949). – Татар иляхийет алими, ичтимай ве сиясий эрбабы, публицисти. «Ульфат», «Аттилмиз», «аль-Гаср аль-джадид», «Вакъыт», «Шура» ве дигер газета, меджмуаларгъа хызмет эткен эди. «Иттифакъ-аль муслимин» фыркъанынъ азасы. 1917 – 1930 сс. Петроград ве Москва джамилерининъ имамы. 1930 сенелерден хиджретлерде булунуп, Каирде вефат этти.⁷

(9) **Кемалилери** – бу ерде татар иляхийет алими, оджасы **Камали Зыя (Камалетдинов Парвазетдин)** (1873 – 1942) олмагъа керек. 1846 сенесинден Татаристанда Чистополь шеэриндеки «Камалия» адлы янъы методлы медресенинъ тешкиятландырыджысы ве мудерриси; джамининъ имам-хатиби. Поволжьеде олгъан «Накшбандие» деген суфилер къардашлыгъынынъ энъ белли адамларындан бири.

(10) **Буби (Нигматуллин) Губайдулла** (1866 – 1936). – Татар иляхийет алими ве оджасы. Губайдулла ве Мухлиса Бубилер къардашларыдыр. «Буби» медресесинде тасиль алып, 1895 сенесинден Губайдулла къардашынен мезкюр окъув юртунынъ исляхат ишлеринде иштирак эттилер. 1911 с. «панислам» гъаелернинъ пропагандасы ичюн якъаланды. 1913 с. апсханеден азат олгъан сонъ, аилесинен Кульджа шеэринде (Къытай) кочъти. 1917 – 1918 сс. Якушевлерин «учительский семинариясында», 1918 с. Иж-Бобъя коюнде оджалыкъны девам япты. Иляхийет эсерлерининъ муэллифи. М.Е. Салтыков-Щедриннинъ эсерлерини терджиме этти.⁸

⁶ Татарский Энциклопедический словарь / Гл. редактор М.Х. Хасанов. – Казань: Институт татарской энциклопедии АНРТ, 1999. – 690 с. – С. 336.

⁷ Айны менбаа. – 690 с. – С. 76.

⁸ Айны менбаа. – 690 с. – С. 91.

(11) **Апанаев Габдулла Абдулкаримович** (1862 – 1918). – Татар джемиет ве дин эрбабы, оджасы, нашыры. Къазан мурзалар, джемиет ве дин эрбаплар – Апанаевлер (Апанай Хафиз, Муса Ибрагимович, Мухаммед Мусинович, Юсуп Исмагилович, Мухаммадбадретдин Абдулкаримович) сюлялесиндендир. 1880 сенелерден «Пичен базары» джамисининъ имам-хатиби. 1882 сенеси бу джамиде де янъы усул иле медресе къурды. 1892-1918 сс. Къазанда оджалыкъ ве матбааджылыкънен огърашты. «Азат» газетасыны нешир эте.⁹

(12) **Исхакъый – Исхакый Гаяз (Мухаммедгаяз) Гилязетдин улы** (1878 – 1954). – Татар языджысы ве газетаджысы. 1905 – 1907 сс. татар «Тангджилер» арекетининъ лидерлеринден бири. 1905 – 1913 сс. бир чокъ дефалар аписханелерге къапатыла эди. 1918 сенеден хиджретлерде булуна. «Танг юлдузы», «Тавыш», «Иль», «Сюз», «Безнен иль», «Милли юл», «Янга милли юл», «Милли байракъ» газета, меджмуаларынынъ нашири ве мухаррири. Къарарнен 60 эсерлернинъ муэллифи. Булардан бириси «Ике йоз елдан сон инкъыраз» адлы антиутопик эсеридир.¹⁰ (Бу эсер 1905 – 1906 сенелер девамында «Терджиман» газетасында басылгъан «Юз сене сонъра яхуд 2000 сене милядие»¹¹ эсерине къаршы язылгъан, деп фарз этемиз. Базы эдебиятшынас алимлерининъ фикирине коре, бу эсернинъ муэллифи И. Гаспринский. Газетада мезкюр эсернинъ алтынды «Беллями» тахаллюси бельгиленгени ичюн, эсернинъ асыл муэллифи ким олгъаны белли дегиль – Т.К.)

(13) **Николай – Николай II. – Николай Александрович Романов** (1868 – 1918). – Сонъки рус императоры (1894 –

⁹ Айны менбаа. – 690 с. – С. 36.

¹⁰ Айны менбаа. – 690 с. – С. 230.

¹¹ Беллями. Юз сене сонъра яхуд 2000 сене милядие // Терджиман. – 1905. – №№ 101, 104; 1906. – №№ 8, 9, 11, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 25, 29, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 60, 61, 71, 73, 77, 78, 79, 80, 81.

1917). Тарихта «Николай Кровавый» оларакъ белли. Бутюн аилесинен якъаланып ольдюрильдилер.¹²

(14) **Файл-и мерджу, мефул-и менсюп** – арап грамматикасында фииллернинъ бир чешити.

(15) «**Энис-уль-джелис**» муэллифи Али бин Хасан Хулли. Диний эсер.

(16) **Улема** – Алимлер, илим саиплери. Эвельде мудеррис, къады киби илимге менсюп олгъанларына айтылыр эди.¹³

БИЗДЕ ЭЛИФБЕ КИТАБЫ

– Терджиман. – 1916. – апр. 9, 14.

(1) **Байбуртлы Яхъя Наджи Сулейманович** (1876 – 1943). – Белли кырымтатар алыми ве оджасы. 1913, 1916, 1917, 1927¹⁴ мектеплилер ичюн «Элифбе»лер ве эм де 1929 – 1930 сс. Б. Житков, М. Мишева, С. Дмитриев, Д'Эрвили Эрнст киби дюнья классиклернинъ эсерлерини русчадан кырымтатарджагъа чевирип, айыры-айыры китаплар шекилинде нешир этти.¹⁵ 1913 с. С.-Петербург «Джогърафия джемиет императориеси» адлы джемиети тарафындан Кырым этнографиясына аит олгъан хызметлери ичюн тунч медаль иле

¹² Шацилло К.Ф. Николай Александрович Романов. В кн.: Большая советская энциклопедия. 18 т. III издание / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1974. – 631 с. – С. 11.

¹³ Osmanlıca-Türkçe Lugat. /Haz. Ferit Devellioglu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 1119.

¹⁴ Керим И.А. Гаспринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 408 с. – С. 242.; Енги кыраэт // Миллет. – 1917. – окт. 29.; Байбуртлы Я.Н. Элифба. – Багъчасарай: Кырым Маариф Комиссарлыгъы нешир, 1927. – 62с.

¹⁵ Бу китаплар Акъмесджиттеки И. Гаспралы адына миллий китапханесининъ фондларында сакъланмакъта.

мукаяфатланды.¹⁶ 1937 с. миллетчиликке кьабаатланып НКВД хадимлери тарафындан якьаланды ве 1938 сенеси 10 йыл лагерьлер джезасына укум этильди. Лагерьлерде вефат олгъан сонъ, 1957 сенеси акълары танылды.¹⁷

(2) **Хареке** – арап элифбеси умумен алгъанда 28 арифтен ибарет, буларнынъ эписи де тутукъ сеслерни ифаделейлер. Языда сѣзнинъ теркибинде созукъ сеслерни ифаделемек ичюн махсус ишаретлер яни харекелер (русча: огласовки) къулланылып. Харекенинъ учъ чешити бар: устюн (фатха) – [а], [э] сеслерни ифаделей; эсре (кясра) – [ы], [и] сеслерни ифаделей; отьре (дамма) – [о], [у] сеслерни ифаделей.

(3) **Хуруф-и имля** – а, э, ы, и, о, ө, у, ү арифлери.¹⁸

(4) **Муттасыл(а) ве мунфасыл(а) харфлары** – Арап арифлернинъ языда сѣзнинъ теркибинде озьлеринден сонъ кельген арифлерлер иле къошулып я да къошулмайып язылгъан арифлердир. Муттасыл (къошулып язылгъан): бе, пе, те, джим, чим, ха, хы, син, шин, сад, дад, та, за, айн, гъайн, фе, къаф, кеф, геф, кеф нуний, лям, мим, нун, не, йе. Мунфасыл (къошулмайып язылгъан): элиф, дель, зель, ре, зе, же, вав.¹⁹

(5) **Хуруф-и муттасыл(а), хуруф-и мунфасыл(а)** – бакъ: Муттасыл(а) ве мунфасыл(а) харфлары.

(6) **Тахриф-и муттасыла** – арифлерининъ ерини денъиштирилъмеси, бозмасы.²⁰

¹⁶ Керим И.А. Гаспринскийнинъ «джанлы» тарихи (1883 – 1914). – Акъмесджит: Тарпан, 1999. – 408 с. – С. 256.

¹⁷ Урсу Д.П. (1) Байбуртлы Яхъя Наджи Сулейманович. В кн.: Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1944). Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с. – С. 44-45.

¹⁸ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioglu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 384.

¹⁹ Айны менбаа. – 1195 s. – S. 685, 695.

²⁰ Айны менбаа. – 1195 s. – S. 1021.

БУДА БИР НЕВ ИНСАФ

– Миллет. – 1917. – июль 21.

(1) **Къырна, чырма, незле, бюклесин, яман ель, юрек сыкълети** – хасталыкъларнынъ бир чешити.

ЕНЪИ БИР МЕВТА

– Миллет. – 1917. – дек. 15.

ЗАМАН НЕДИР?

– Терджиман. – 1916. – март 5.

(1) **«Рабби есир веляту-асыр рабби теммим биль хаир»** – русча: Господь прибавь мне и не отнимай у меня и дай мне благо.

(2) **Эбджед** – арап элифбеси.

(3) **Субханике** – ниет этип намазгъа уйгъан ве «Аллаху экбер» текбиринден мутлакъа окъулгъан дуа: «Субханеке Аллахумме ве би хамдике ве тебарекесмук ве таала джеддук ве ля иляхе гъайрук» Эр намазнынъ биринджи рекятында, экинди (уйледен сонъ –/ ве ятсы намазларынынъ суннетлерининъ учюнджи рекятында «Бисмиллях» чекмезден эвель окъулыр.²¹

(4) **Иттихабат** – яни итхафат (посвящения) манасында.

(5) **Саяватлар** – Аллахнынъ ве пейгъамберлернинъ шерефлерине окъулгъан дуалар.²²

²¹ Фазыл Р. Диний сёзлер ве аңлатувлар лугъаты. – Симферополь: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004. – 280 с. – С. 131.

²² Айны менбаа. – 280 с. – С. 125.

(6) **Аментю** – иман эсасларыны озь ичинде топлагъан дуа, мен инандым манасыны берир. «Аменту билляхи ве меляикетиhi ве кутубиhi ве русулиhi вель-евмиль-ахири ве билькъадери хайриhi ве шерриhi миналлахи таала. Вель-басу бадель-мевти хакъкъун. Эшхеду эн ля иляхе илляллах ве эшхеду энне Мухаммеден абдуху ве ресулюх» – Мен Аллагъа, Онынъ мелеклерине, китапларына, пейгъамберлерине, ахирет кунюне, къадерге, яхшы да яманы да Аллахтан кельгенине ве ольгенден сонъ гъайрыдан тириледжегимизге инандым. Шаатлыкъ этем ки, Аллахтан башкъа танъры ёкъ. Ве текрар шаатлыкъ этем ки, Азрет-и Мухаммед Аллахнынъ къулы ве ресулидир.²³

(7) **Къунут** – витир намазынынъ учюнджи рекятында замм-ы суреден сонъ окъулгъан дуа. Дуадан бир парча: «Аллахуме инна нестайнуке ве нестагъфируке ве нестехдик ве нумину бике ве нетубю илейк. Ве нетевекkelю алейке ве нюсни алейкель-хайра кулlexю нешкюрюке ве ля некфирюке ве нахлеу ве нетрюкю мен эфджюрюк.» – Аллагъым! Сенден ярдым истермиз, гюнахларымызны багъышламаны истермиз, разы олдугъынъ шейлерге хидает этменъни истермиз. Санъа инанамыз. Санъа тевбе этемиз. Бизге вердигинъ бутюн ниметлеринъни билерек, сени хайыр иле медх этермиз. Санъа шукюр этермиз. Ниметлеринъни инкяр эткен ве Санъа къаршы олгъанны къалдырымиз.²⁴

(8) **Хэфт-и ек** – фарсча «сиден бири» – Къуран-и Керимнинъ еди къысмындан бири. Дженктен эвель энъ сыкъ окъулгъан сурелерден тертип этильген ве мектеплер ве эм де медреселерде айры бир дерслик сыфатында къулланыла эди.²⁵

²³ Айны менбаа. – 280 с. – С. 20.

²⁴ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анылатувлар лугъаты. – Симферополь: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 77.; Seyfettin Yazıcı. Açıklamalı ibadet rehberi (Resimlerle abdest ve namaz). İkinci baskı. – Ankara. – 1994. – 204 s. – S. 197-198.

²⁵ Къандым Ю. Куреш майданыны от басмаз... (Монография). – Сиферополь: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. – 256 с. – С. 228.

(9) **Къуран-и азим али-шан** – яни буюк ве шерефли Къуран-и Керим мукъаддес китабы.

(10) **Усул-и савтий** – русча: «звуковой метод». Тюрк дюньясында ильк кере «Усул-и къадим», яни эски окъув усулы ерине, И. Гаспралы тарафындан 1883 сенеси «Терджиман» газета вастасы иле тевсие этильген янъы окъув усулыдыр.²⁶

(11) **Теджвид** – Къуран Керимнинъ усулына уйгъун оларакъ гузель, догъру окъув къаиделер илими.

(12) **Язы** – письмо, **хэсап** – математика, **сарф** – морфология.

(13) **Ахлякъ** – Ислямын ахлякъ ве тербие къаиделер илими.

ЙИНЕ КИТАП

–Терджиман. – 1916. – апр. 2.

ОГЕЙ БАБА, НЕ ЯПСАНЪ ОГЕЙ БАБАДЫР!

–Миллет. – 1917. – июнь 29.

ТЮТЮНДЖИЛЕРИН ДИКЪКЪАТЫНА

–Миллет. – 1917. – сент. 10.

ДЖАФЕР-ЭФЕНДИНИНЪ МУНАСЕБЕТИЛЕ

ДОКЛАДЫ

–Терджиман. – 1916. – апр. 15.

²⁶ İsmail Bey Gaspralı (1851 – 1914) / Haz.: Doç. Dr. Nadir Devlet. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1988. – 138 s. – S. 12.

(1) **Ильмихал** – дин къаиделерини анълаткъан китап.²⁷

ШЕЭР ЭРЗАКЪ КОМИТЕТЛЕРИ НАЗАР ДИКЪКЪАТЫНА

– Миллет. – 1917. – авг. 29.

ЭР МАТЕМ БИР УМЮТ ДОГЪУРАЙДЫ!

– Миллет. – 1917. – сент. 4.

Шиирлер

БИЗИМ БАГЪЧА

– Ешил ада. – 1920. – №1. – апр. 15. – С. 7.

БУЮК БАЙРАМ ШЕРЕФИНЕ

– Миллет – 1917. – нояб. 3.

– Türkiye dışındaki türk edebiyatı antolojisi – 13с. Kırım türk-tatar edebiyatı. – Ankara, 1999. – S. 472-473.

Антологияда латин уруфатынен басылгъан нусхасы оригиналгъа коре, баягъы къыскъартылгъан ве къарама-къарышыкътыр.

²⁷ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 429.

БУЮК ЯНГЪЫН

– Миллет. – 1918. – июль 31.

БАТАН ХАИНЛЕРИНЕ КЪАРГЪЫШЛАРЫМ

– Миллет. – 1917. – сент. 1.

БАТАНЫМДАН ЧЫКЪ!

– Миллет. – 1918. – июль 28.

ОЗЪ ТИЛИМИЗ

– Миллет. – 1918. – нояб. 20.

(1) Оригиналда сонъки сатыры ипранып силингени ичюн толусынен кочюрип аламадыкъ.

СЕВИН, ЭЙ ШАНЛЫ МИЛЛЕТ!

– Терджиман. – 1917. – март 16.

– Саадет ичюн. – Таш.: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санат нешр., 1976. – 100 с. – С. 92-93. (Метинде: Саадет ичюн).

– Йылдыз. – 1996. – №4. – С. 57-58. (Метинде: Йылдыз 1996).

– Кунештен бир парча. Къырымтатар шиириети антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджиер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан

миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 264-267. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

- (1) *юрегини сёзю исе затен ёкъ* (Саадет ичюн);
- (2) *сезильдинъ ерине эзильдинъ* (Саадет ичюн, Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (3) *онлара ерине онынъ* (Саадет ичюн, Йылдыз 1996, Кунештен бир парча).

СЕН ОЛЬМЕ, ДОГЪ!

– Миллет. – 1917. – окт. 3.

СОНЪ СЁЗ

– Миллет. – 1918. – июль 31.

– Йылдыз. – 1996. – № 4. – С. 55-56. (Метинде: Йылдыз 1996).

– Кунештен бир парча. Къырымтатар шириети антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 268-271. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

- (1) *кучюк ерине кучюджик* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (2) *эгерим ерине эгер* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (3) *буйругъыны ерине буйругъы* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);
- (4) *алмазды ерине алмаз* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(5) *къаришы* ерине *догъру* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(6) *къыра* ерине *хабер* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча), *зебирлере* ерине *джебрлере* (Кунештен бир парча);

(7) *бюхтанлар* *ялынъыз дегильсиз* ерине *ботенлер дегиль ялынъыз сизе* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(8) *яша, яшат, оль, ольдюр* ерине *яшат, яшат! Ольдир, къалкътыр!* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(9) *я нечюн* ерине *ничюн* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

ТАТАРЫМ!

–Миллет. – 1918. – авг. 2.

–Миллет. – 1918. – окт. 16.

–Йылдыз. – 1996. – № 4. – С. 54-55. (Метинде: Йылдыз 1996).

–Янъы дюнья. – 2001. – янв. 6. (Метинде: Янъы дюнья).

–Кунештен бир парча. Къырымтатар шириети антологиясы (XIII-XX асылар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. – Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. – С. 254-257. – Къырымтатар ве рус тилинде. (Метинде: Кунештен бир парча).

–Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. – Акъмесджит: Къырым девлет окъуу-педагогика нешрияты, 2001. – С. 244-245. (Метинде: Къырым. тат. эдебияты).

«Миллет»те август 8-де басылгъан шиир, «Миллет» идареси тарафындан къыскъартылып бериле.

(1) *ма-бих-иль-ифтихарым* ерине *беним ифтихарым* (Йылдыз 1996, Яңы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(2) *рузгяры* ерине *рузгярлары* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(3) **Джебраиль** – дёрт буюк мелеклерден бири (Микаиль, Исафиль, Азраиль). Онынъ вастасынен Аллах пейгъамберлерге эмирлерини ве вахийлерини гондир²⁸;

(4) **Микаиль** – дёрт буюк мелеклерден бири олып (Джебраиль, Исафиль, Азраиль), табиаат адиселерини идаре этиджи мелектир. Ягъмур, бурчакъ, къар ягъмасыны, еллернинъ эсмесини, фуртуна, зельзеле ве сув ташкыяларынынъ не вакъыт ве не дереджеде кучъюлю оладжагъыны идаре этмек вазифесидир²⁹; *къысметими* ерине *къысметини* (Йылдыз 1996, Яңы дюнъя, Кунештен бир парча);

(5) **Азраиль** – дёрт буюк мелектен бири (Джебраиль, Микаиль, Исафиль). Инсаннынъ джаныны алгъан олюм мелеги. Аллах тарафындан берильген омюрнинъ ве рызкынынъ муддети битип, эджели кельген инсанларнынъ джанларыны алмакъ вазифесидир³⁰;

(6) **Исафиль** – дёрт буюк мелеклерден бири (Джебраиль, Микаиль, Азраиль). Къыямет куню Сурны яни боруны оттюреджек мелектир. Сурны оттюрип, къыямет къопкъаныны беян этмек вазифесидир³¹; *Исафиль* ерине *Эсрафиль* (Йылдыз 1996, Яңы дюнъя, Кунештен бир парча), *Асрафиль* (Къырым. тат. эдебияты);

²⁸ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 128.

²⁹ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 90.

³⁰ Айны менбаа. – 280 с. – С. 15.

³¹ Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. – Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. – 1195 s. – S. 453.

(7) *Хакъкъынъ* ерине укъукъ (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты), *хузурында* ерине *узери*нде (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча);

(8) **Левх-и махфуз** – Аллах тарафындан такъдир этильген шейлерниъ язылган бир китабы³²; *левх-и махфуз* ерине *лефх-и мехфуз* (Йылдыз 1996, Кунештен бир парча);

(9) **Хавз-ы кевсер** – дженнет чокърагы. Мухаммед пейгъамбернинъ хадис-и шерифинде айтылыр ки, бу чокъракънынъ эки кенары алтындан, акъым ёлу инджи ве якъуттан, топракълары мистен де къокъулы, сувлары балдан даа татлы ве къардан бяздыр³³; *хавз-ы кевсер* ерине *аваз кесер* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(10) *гъылманлар* ерине *алманлар* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(11) *верилип* ерине *вирилирсе* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(12) *къогъулурса* ерине *къувулурсе* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты);

(13) *эбедиен* ерине *абдия джиханда* (Йылдыз 1996, Янъы дюнъя, Кунештен бир парча, Къырым. тат. эдебияты), оригиналда арап уруфатынен **جهنده** – *джиханда* (догъру шекили: **جهانده**), амма **جهنده** – *джехеннемде* сёзю мантигына коре, даа келишиклидир.

УЧУРЫМЫН БАШЫНДАЙЫЗ

– Миллет. 1918. – авг. 8.

³² Айны менбаа. – 1195 s. – S. 549.

³³ Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугаты. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 – 280 с. – С. 67.

ДЖЕНК МЕЙДАНЫ

–Миллет. – 1917. – июль 6.

–Саадет ичюн. – Таш.: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санат нешр., 1976. – 100 с. – С. 88-91. (Метинде: Саадет ичюн).

–Йылдыз. – 1992. – № 2. – 122-123. (Метинде: Йылдыз. 1992).

Günsel. – 1999. – № 2. – S. 42-43. (Метинде: Günsel).

Йылдыз журналы нухасында *Азраиль* сёзюнден сонъ *де* (багълайыджы) къошулып,

(1) *сис* ерине *сес* (Йылдыз. 1992);

(2) *къарагъул* ерине *къаравул* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(3) *къопыёр* къыямет ерине *къопты бирден къыямет* (Йылдыз. 1992);

(4) *кеттикче зияде* ерине *эп кеттикче зияде* (Йылдыз. 1992);

(5) *куллелер* ерине *къуллер* (Йылдыз. 1992);

(6) *шиддетлениндже* ерине *дешетлениндже* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(7) *сюрюклене* ерине *сюйреклене* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(8) *ляшелер* ерине *олюлер* (Йылдыз. 1992);

(9) Миллет газетасында – *киле* (яда *гиле* бакъ: арап уруфатында) сёзюнде «с» ариффи къачырылгъандыр ве мантыгына коре, мында *кесиле* сёзю олмагъа керектир зан этилир;

(10) *къылыджыны* ерине *сюнгюсини* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

(11) *вельвеле* ерине *велюле* (Саадет ичюн);

(12) *эйи ки* ерине *еки ки* (Саадет ичюн), *беллисиз* ерине *бельгисиз* (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);

- (13) *сенми яраттынъ ерине сен яраттынъ* (Саадет ичюн);
 (14) *сусама* (джандан истемек, арзу этмек –/ ерине *суссама*
 (Саадет ичюн, Йылдыз. 1992);
 (15) *хэле ерине але* (Саадет ичюн).

ШАИРИН ГОНЪЛЮ

– Миллет. – 1917. – дек. 21.

ЭСАМИ ДЖЕДВЕЛИ ЕРИНЕ шиир

– Миллет – 1917. – сент. 11.

ЭСКИ МЕКТЕПЛЕР

– Х. Одабаш ве Хус. Хаджы Хасан. Тюрк-татар тили. Биринджи болюм. Къырымтатар эдебиятында орьнеклер – Акъмесджит: Къырым Маариф комиссарлыгъы нешрияты, 1923. – 98 с. – С. 74-75.

Бу шиир Шевкъи Бекторенинъ «Татарлыгъым» серлевалы шиирлер джыйынтыгъында 1910 сенеси язылгъан «Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ» адынен бериле.³⁴

ЧОКЪ ЗАМАНЛАР ЕР ЮЗЮНДЕ ЯШАДЫКЪ

Нереде къалды о низамсыз мектеплер?
 Нереде къалды о видждансыз котеклер?
 Нереде къалды о муаллим эфенди –

³⁴ Шевкъи Бекторе. Татарлыгъым. Шиирлер. – Симферополь: Доля, 2003. – 43 с. – С. 15.

Баш уджунда, эльде таягъы беклер...
Мектепте чокъ варыр исенъ, фитнеджи,
Элле язы яза рисе этнеджи,
Чокъ заманлар не окъудыкъ, не яздыкъ,
Шимди бакъайыкъ, биз не олдыкъ, неджи?
Ишитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язув недир бильмедик.
Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ,
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик».
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлукълар къалды, корьмедик?!.

ЛУГЪАТ

– А –

Авам халкъ – адий халкъ табакъалары
Адакъ – эвлеме, ниях олунма
Адед – сан, ракъам (число)
Адет севкъиле – адет узьре (по
 обычаю)

Азим – 1) метанетли, ирадели; 2)
 буюк, муим

Айна – кузьго

Акъиде – диний ишанчлар (догма)

Акъреп – чайан

Алейхинде олмакъ – ракъиплик,
 къаршылыкъ япмакъ

Алельумум – умумиетле

Алтын кёшклер – алтын сарайлар

Аньане – ривает

Арш-и аля – кокнинъ энъ юксек
 табакъасы (эмпирей)

Асар – эски, эскиден къалма

Асар-и кезинтилер – эскиден
 къалгъан вариетлерини кезип доланмасы

Атф этмек – биревнинъ адына
 юклемек (ссылаться на кого либо,
 приписывать что либо, кому либо)

Атф-и назар этмек – козь ташламакъ,
 диъкъят этмек

Ахвал-и сиясие – сиясий дурумы

Ахвал-и умумие – джемиетнинъ
 дурумы

Ахфат – торунлар, келеджек несиллер

Аджеми – янғы бир адам

Аджиз — амансыз, къувветсиз,
 чаресиз, къуртарымсыз

Ая – утанма, намуз, инсаф

– Б –

Балигъ – кемалына еткен

Басит – саде, адий

Бахс этмек – лаф этмек,
 къонъушмакъ, муляхаза этмек

Бедаеттен – озь башына, маниасыз

Белигъ – сёзге кямилъ
 (красноречивый)

Бибехре – бахтсыз, махрум

Бида – сонърадан мейдангъа чыкъкъан
 шейлер; биревден къалгъан мирас

Бидатлар – зулумлар, динсизлер

Бизар – раатсыз, усангъан, куськюн

Биззат – шахсен, кенди-озю

Бийлемек – чокълашмакъ,
 чоғъалмакъ, зияделешмек, артмакъ,
 фыкъырдамакъ (размножаться в
 огромном количестве, кишеть)

Билемек – къайрамакъ.

Бильакис – аксине

Билихире – бундан отърю

Бирадер – аркъадаш (товарищ)

Битмек – осьмек

Бихабук – хаберсиз, хабери олмагъан

Бихаллыкъ – алсызлыкъ

Бихюнер – унерсиз, истидатсыз

Бюхтан – ялан, ифтира

– В –

Ваад этмек – сёз бермек

Ваделер – ишандырувлар

Ваз этмек – 1. вазгечмек; 2. къоймакъ,
 тикмек, эсас къоймакъ

Вакъа – вакъиа, олгъан шей

Вакыф – бир шейни эльде эткен; бир
 шейден хабери олгъан

Васыф – хасиет, сыфат

Ваджип – мусульманларынъ боюн
 борджу олгъан, керекли

Вельвеле – гурульти, шамата

Вукъу – вакъиа, олгъан шей

Вуджуда кельмек – керчек олмакъ

– Г –

Гюрух – бир такъым факъыр фукъаре
 адамлар (толпа группа, отряд)

– ГЪ –

Гъазап – гнев

Гъылман – метинде: дженнет ушагъы,
 хызметчиси

– Д –

Дарб-ы мисаль – аталар сёзлери

Дарульфунун – университет

Дахи – да (и; также; даже; же)

Дахим – буюк, мухтешем
 (грандиозный)

Дахли – метинде: тесири

Деваир – даире (круг)

Девир-и сабыкѣта – кечкен девирде
Дѣнемек – айланмакъ; гезмек;
 кѣйтмакъ

Дерхал – тез, шу дакъкъасы
Деф олмакъ – ёкъ олмакъ
Деф этмек – ёкъ етмек
Дефа – кере
Дустур-и муджиби – достлукънынъ
 себеби
Дюгюн – той, тантана
Дюшкюнлик – бухран, (упадок,
 кризис)

– 3 –

Зебир – михнет, сыкъынты
Зевджи – акъай, къоджа, рефикъ, эр,
 омюрдеш
Земиндже – занынджа
Земхери(р) – адджы аяз, къатты
 сувукъ
Зыпмакъ – къачмакъ
Зугюрт – парасыз, фукъаре, мухтадж

– И –

Иане – ярдым ичюн топланган пара
Иблагъ – арттырма (повышение,
 увеличение)
Ибрет – орънек, нумуне
Идаре-и рухание – Духовное
 управление
Иддиа – исрар, тасдыкъ
Иддиа этмек – давалашмакъ
Изах – анълатма, тарифлеме
Изхар – беян этмек
Изхар этмек – косътермек, мейдангъа
 кетирмек, чыкъармакъ
Икмаль этмек – битирмек
Иктифа – къанаатлыкъ, кифаетлик
Иллях – Аллах
Ильтибас – къарама-къаршылыкъ
 (путаница, неразбериха)
Ильх (я да **алх**) – иля ахир сѣзюнинъ
 къыскаартылмасы
Иля ахири – сонъунъа къадар
Имтизач – уйгъунлыкъ; разылыкъ
Инджинмек – сынъырланмакъ
Интибах – уялма, тирильме
Интихап этмек – сайламакъ, сечмек
Ирад – дауш иле
Ираз этмек – косътермек

Иркильмек – къоркъудан абдырамакъ
Иртекап – джинает
Иртибат – багълар
Ирфан – билиги
Ирькмек – урькмек, коркъмакъ
Исаф – къанаат, мемнюнлик
Исаф этмек – къанаатландырмакъ,
 мемнюн этмек
Иситтирмек – къыздырмакъ
Иснат – ботен ерде, исбатсыз лафлар;
 ифтира, тухмет
Истиклял-и миллие – миллий
 мухтариет

Истикъаль – келеджек заман
Истимлякъ – конфискация
Истимлякъ этмек – конфисковать
Истифаде – файдаланма, файда
 коръме
Истифсар олунмакъ – таныш
 олунмакъ

Истихза – мизах, мыскыл (ирония)
Итикъадындже – иманынджа
Итикъатлар – инанчлар
Итимад – инанма
Ифтира – ялан, бефтан, иснат, ифтира
Ифтихар – гъурурлыкъ, шан, шурет
Иффетли – юксек тербие коръген
Ихата этмек – сарып алмакъ, дайреге
 алмакъ

Ихтисар этмек – саделештирмек,
 кесмек (упростить, напр.: учебную
 программу)

Ихтият – мукъайтлыкъ иле
Ичтинап – сыкъынма, узакълашма,
 чекинме (отклонение, воздержание)

Иджабет – разылыкъ
Иджап – 1. талап; 2. керекли,
 люзюмли

Иджат – кешф (открытие)

– К –

Келиме – сѣз
Келле – баш, къафа
Кѣрлеме – билип бильмеден
 (действовать в слепую)

Кесб этмек – къазанмакъ, эльде этмек
Кѣшк – виλλα, сарай
Кибирили – гъурурлы (заносчивый)
Киффар – ишлеген гюнахлары ичюн
 къаршылыкъ япылган къурбан (откуп за
 совершенный грехи)

Козе батан – 1. козьге чарпкъан, дикъкъатыны джелп эткен; 2. титис, игреч корюнген

Кок санджакъ – кок байракъ

Комите – комитет

Коньмек – разы олмакъ, къаиль олмакъ

Кулле – снаряд

– **Къ** –

Къаиль – 1. ихтималлы, олабильген; 2. сой, чешит, тюр

Къавайд-и-эдебиее рабит эден – эдебиат къаиделернен багълагъан

Къадех – къаде

Къадир – метинде: къудрет саби, къудретли, кучьло

Къальа – къале, дувар

Къама – ханджер

Къарагъул – къаравул

Къара – ер, топракъ

Къафа – баш

Къылынч – къылыч

Къыра – къара, зифт

Къыра зебирлер – къара михнетлер

Къыразт-и арабиее – арапча окъув

Къогъулмакъ – къувулмакъ

Къоджа – къоджаман, балабан

Къонмакъ – отурмакъ, турмакъ

Къундакъламакъ – якъмакъ

Къундакъчылар – якъыджылар, диверсантлар

Къушатмакъ – къушатмакъ, даиреге алмакъ (окужитъ, захватить)

Кюффар – кяфир, гявур

Кягъыт оюны – карта оюны

Кяфи – етер, етеджек

– **Л** –

Левх-и махфуз – Аллах тарафындан такъдир этильген шейлерниъ язылгъан бир китабы (книга судеб)

Лисан – тиль, лекче

Лякъайд – къайдсыз, фаркъсыз, дикъкъатсыз

Лят – тильсиз (немой)

Лятле – сессиз иле (не издавая голоса)

– **М** –

Маальмемнуние – мемнионнетликнен (с удовольствием)

Мабиx-иль-ифтихарым – озы-озюнден гъурурлангъан

Маз – кечмиш, кечкен девир

Мазлум – эзильген, хорлангъан (халкъ)

Мазур – афу этильмесине ляйыкъ (заслуживающий прощения)

Мамафих – бойлеликнен, бойле этип

Матлуб – талап этильген, истенильген бир шей

Махбус – апис этильген (арестант)

Махв олмакъ – ёкъ олмакъ, гъайып олып кетмек

Махв этмек – ёкъ этмек

Махзен – анбар, килер

Махзур – чекинеджек, къоркъуладжакъ бир шей

Махюм – бириниъ укюми алтында булунгъан

Махруниет – ёкъсузлыкъ

Маюс – гъамлы, кедерли

Мевкъи – ал; ер (состояние положение)

Мевджут – булунгъан, олгъан

Медар олмакъ – ярдым этмек, пара меселесинде ярдымджи олмакъ

Медда этмек – узатмакъ

Медед – ярдым, имдат

Мезарет – афу сорав

Мезнет – 1. тербие; 2. къазанч, ярарлыкъ, устюнлик васфы

Мектеплер-и ислях – мектеплернинъ исляхы, реформасы

Менкъибе – тарифлер; икяелер, эфсанелер

Мербут – багълангъан, улашкъан, битишик

Мерсие – олюнинъ артындан феръяд чекмек

Мерхэм – мельэм, илядж

Меджхуль – бельгисиз, белли олмагъан

Миде – аш къазан

Миннет – метинде: ялвармакъ

Мискин – аджиз, завалы, беджерексиз

Муаллель – къусурлы, зайыф

Муаллиль – себеби олгъан, (по какой-либо причине)

Муамеле – арекет, мураджаат тарзы

Муахзэ – тенкъит

Мубтеди – бир шейни янъыдан огренмеге башлагъан адам (начинающий)
Мукъабиль – къаршы къаршыгъа кельген, бир шейнинъ къаршысында булунгъан

Мукъаддем – эвель
Мукъаддер – такъдир
Мукъассатана – кесеклер, парчалар, табакъалар

Мукътеза – зарурий, керекли
Мумаресе – амелият (практика)
Мумаресе-и дерс – амелият дерси
Мунасиб – келишкен, уйгъун олгъан
Мунтазам – тертипли; тюзгюн
Мунтехап – парчалар

Мунтехап икяелери – русча: избранные произведения

Мунфасыл – айры, айрылгъан
Мусаид – метинде: эльвершили, уйгъун

Мусарраф – меняла
Мустар – меджбур этме
Мустебде – зулум
Мустебди – зорбаджы (тиран, деспот)
Муталиа – фикир юрютме
Мутассыл – багълангъан
Мутеджавиз – истиляий, теджавузий (агрессивный)

Мухтелиф – чешит тюрлю
Мухтерик – янгъан
Муджахиде – гъайрет иле
Муджахитлер – урушлар, тартышмалар; уруш, саваш эткенлер
Муджтехидлер – юксек дин эрбаплары

Муэссисе – тешкилят (предприятие, организация)

Мюсабакъ – соискатель
Мюстешрикъ – шаркъий халкъларнынъ тарихи, тили, эдебияты ве фольклоры боюнджа ильмий араштырмаларнен огърашкъан алим, шаркъшынас, ориенталист

Мюгааддит – чешитли, фаркълы; сайысы чокъ, чокъ, чокътан-чокъ, бир чокъ, баягъы

Мютефеккир – фикир адамы (мыслитель)

Мюшрикъ – политеист (многобожник)

– Н –

Накъиз – зыддиет
Накъис – хусур, иллет
Нафиз – тесир эткен
Нахакъ – акъсыз
На-эхль – залиси олмагъан
Нев – сой, тюр, чешит
Незле – тумав
Нефер – бир адам, шахс, сима
Нефис – 1) гузель. 2) озь, озь-кенди
Нефс – рух, джан, омюр, аят
Неджи – насыл, насыл этип
Нитеким – бойле, бойлеликнен

– О –

Орек(ги) – эв, laidан ве самандан япылгъан эв (мазанка)

Осал – ярамай, фена, яман, зайыф
Отеки – башкъа

– П –

Пайтахт – меркез (столица)
Пис – кирли, булангъан

– Р –

Рабит этмек – багъламакъ
Ракъибет – кунъешлик (конкуренция)

Рахим – мераметли, шефкъатлы
Рева – уйгъун, келишкен еринде, ляйыкъ, шаян

Реваджы – къыймети буюк

– С –

Савурмакъ – ботен еринде масраф этмек

Санкъа – себеп (мотив)
Сайыкъламакъ – сандыракъламакъ
Сайха – къычкъырма, ферьяд
Саляхиет – русча: компетентность
Саркъытмакъ – асмакъ (напр.: свесить голову)

Саркъмакъ – асылып турмакъ, юкъарыдан энмек

Сарф – тильбиялгиси, (морфология)
Сафлерун – саде; ахмакъ бир адам (простак)

Сахабетлик – имае, ярдым этме

Себакъ – дерс; меслеат, огют, наснат,
тавсие

Севкъ – метинде: алякъа; оларакъ

Сейир-гях – гузель корюнишли, ресим
киби

Сефалет – факъырлыкъ

Седжде-гях – седжде этильген ери

Синдикъа – профсоюз

Сипер – кьорчалайдыджы,
къуртардыжи

Сипермек – чалмакъ

Сис – думан; муаребеде душмангъа
къаршы къулланылгъан зезрли бир газ
чешити

Сиякъ – усул, шекиль

Сырат – ёл. Джебнем устюнден
дженнетке кечмек ичюн бир копор

Согъумакъ – сувумакъ

Стун – метинде: газета колонкасы

Су-и нетиджеси – фена нетиджеси

Сур – бойнудан япылгъан буюк бир
бору

Сур-у-Исрафилъ – Иерихонская труба

Сусамакъ – бир шейни джандан
истемек, пек истемек, арзу этмек

Сюнгй (сюнгю) – шгык

– Т –

Тааллюкъ эден – аит олгъан

Таасип-джахилиелер – джаиль
фанатиклер

Табир – анялам, сёз ибареси

Тадият – дегишиклер,
догърултмалар

Такъаддюс – 1. мубарек, 2. мукъаддес

Такъин этмек – 1. аркъасына
тюшмек, аркъасындан кельмек яда
кетмек; 2. къуаламакъ; 3. кутмек

Такъсим этмек – больмек

Талакъ – никяхлы олгъан къадыннен
айрылмакъ (развод)

Тарикъ – ёл

Тарикъ-и текамули – инкишаф ёлы

Таслакъ – рифмоплет

Тасхих – корректура

Татарлыкътыр **ма-бих-иль-**
ифтихарым – татарлыкътыр меним
гъурурым

Тахаммоль – чыдамакъ, къатланмакъ,
даянмакъ, сабыр этмек

Тахкыр – акъаретлеме, хорлама

Тахкыр этмек – акъаретлеме,
хорламакъ, ашаламакъ, джаныны
агъыртмакъ

Тахфиф – хафифлештирيلمه,
енгиллештирيلمه

Таджир – базиргян, алып-сатыджы,
базарджы

Тевеккюле – итааткярлыкъ

Тедридж(и) – яваш-яваш, дередже-
дередже, басамакъ-басамакъ иле
илерлеме

Тедрисат – окъув, тасиль

Текамоль – эврим, инкишаф,
теракъкъият

Телиф олмагъан – къаршыланмагъан,
къол тутулмагъан

Телькин – наснат

Тельмирмек – даянмамакъ,
чыдамамакъ, сабырсызланмакъ

Телякъъи – бирлешме; багълама

Теменни – истек, ниет

Темиш – къанаат

Темиш этмек – 1. инандырмакъ, эмин
этмек; 2. пара бермек

Тенаси(ю)п – уйгъунлыкъ, якъышма,
бир-бирине келишикли олгъан

Тескин этмек – ятыштырмакъ,
дурултмакъ

Техдит этмек – кьоркъутмакъ

Тешвикъ – агитация

Тезххюль – эвлеме

Топ дахими – къоджаман бир топ

Туна – Дунай

Тухаф – худжур; игренч, кулончли

Тютюнджилер **иджтимайы** –
тютюнджилер топлашувы

– У –

Уезд Эрзакъ Комитети – Уездный
Комитет Провизии

Улюм – илим

Уммакъ – умют этмек; бир шейни
ботен беклемек

Ури – дженнет кызы

Урькмек – кьоркъмакъ

Усул-и савти – сес усулы (звуковой
метод)

Усул-и тедрисат – окъув усулындаки

Уюмакъ – юкълемакъ

– Ф –

Фазилет – шерефли, ляйык олуджы, хатири сайыладжакъ

Фарз этмек – бир нетидже эльде этмек ичюн ихтималлы я да керчек оларакъ къабул этильген бир тахминде булунмакъ, саймакъ, тутмакъ (допустить, допускать)

Фаригъ олмакъ – бир шейден вазгечмек, ёл ташламакъ

Фасахат – гузель ве темиз сёз сёйлейиши (красноречивость)

Фасыкъ – фена хуюлы, гунахъяр, резиль, бозукъ баш

Фасыла – аралыкъ; айыргъан шей; эки шейнинъ арасындаки больме

Фаш – обнародование

Фаш этмек – обнародовать

Фаджир – 1. фена хуюлы, гунахъяр, бозукъ баш 2. резиль 3. къадынларгъа тышкюн олгъан эркек

Февкъуляде – адеттен устюн олгъан (чрезвычайный)

Фейз – аманлыкъ

Ферахланмакъ – къуванмакъ, севинмек

Фычы – бочка

Фунюн – фенлер

– Х –

Хавз-ы кевсер – дженнет чокърагъы
Хаддини бильмеген – тербие бильмеген, тербиесиз; сынъырыны бильмеген (не знающий меры)

Хаиз олан – озюнде булунгъан, саибн олгъан

Хайыр – ёкъ

Халис – темиз, саф, илесиз

Халис тюркче – гузель, темиз тюркче

Хам малы – сырьё

Хамнет – ватанперверлик

Хамисе – энъ уфакъ табакъалар хызметинде булунгъанлары

Хани – къайда, не ерде

Хас – озю, кенди-озю

Хасылат – махсул

Хаср этмек – айырмакъ

Хассас – дуйгъулы

Хассаснет-и диние – дин дуйгъусы

Хева-и зевкълер – эгленджелер

Хедеф – 1. ниет; 2. гъае

Хиле – айнеджилик, къурназлыкъ

Худа-и набит – бирде бир илимни озъ башына огренген адам (самоучка)

Хукм – укум

Хулюс – ачыкъ, пак, темиз

Хэйет – комиссия, комитет; группа, делегация

Хэле – пек, чокъ; айрыджа, эсасен

Хэммет – миллий гъурур

Хэндек – арыкъ

Хэсап – риязиет (математика)

Хюсн-и занн – биревнинъ акъкъында мусбет тышонджелер (положительное мнение)

– Ч –

Чагъламакъ – акъмакъ, таммакъ

Чалкъа тышип ятмакъ – бель устуне ятмакъ

Чапа тишли – ог сыралы пек балабан ве къыйыш олгъан тишлер

Чарх – копчек (дегирмен чархы, сув чархы)

Чаян – акъреп.

Чифт сюрмек – вспахивать поле

Чыгъыра – ёл (стезя, тропа, ложбина)

– Дж –

Джавур – гявур

Джаиз – мусааде, рухсет этильген

Джари – яшагъан, варолгъан

Джедид – янъы

Джелъке – ельке (часть шеи ниже затылка)

Джем этмек – бир ерде топламакъ

Дженаб-и кибрия – буюк Аллах

Джехалет – джеалет, джаиллик (невежество)

Джюз – парча, болук

Джюрет – джесарет

– Ш –

Шахит – шаат

Шаян – дикъкъаткъа ляйыкъ

Шевкъ – эмель, буюк истек

Шемшек – яшын, уфукъларда атеш туташмасы (зарница)

Шериат-и Мухаммедие – Ислям шериаты

Шеэр Эрзакъ Идареси – городское
Управление Провизией

– Э –

Эбджед – арап элифбеси
 Эвет – эбет
 Эйлем – арекет
 Экинниджи – сабанджы
 Экмек – отьмек
 Эль ахарра – буюк, атешин истегинен
 Эльбисе – урба, кийим
 Эльхасыл – кьыскьдан, бир сёзнен
 Эмниет – 1. кьорама; 2. эминлик
 Эмшире – тата, апа
Эрзакъ Ишлери Комиссиясы –
 Комиссия по Делах Провизии
 Эркян – метинде: юксек табакьалар,
 корюмли иш я да эдебият эрбаплары
 Эсарет – кьуллыкь, эсирлик
 Эсарет зынджыры – эсирлик
 зынджыры (пути, кандалы)
 Эфенди – төре, бай (господин)
 Эфкяр-и умумие – чокьлугьынынъ
 фикири
 Эфрат – бир затлар, шахслар
 Эхль-и инсаф – инсафлы, инсаф саиби

– Я –

Ялчын – сарп (крутой)
 Ямакьчы – ярдымджы
 Ярмыш – келеджели
 Яян – джаяв

БИБЛИОГРАФИЯ

(Элифбе боюнджа)

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ МАКЪАЛЕЛЕРИ

1. Ачыкъ мектюп // Миллет. — 1918. — нояб. 20.
2. Бизде элифбе китабы // Терджиман. — 1916. — апр. 9, 14.
3. Бу да бир невинсиф // Миллет. — 1917. — июль 21.
4. Енъи бир мефта // Миллет. — 1917. — дек. 15.
5. Заман недир? // Терджиман. — 1916. — март 5.
6. Йине китап // Терджиман. — 1916. — апр. 2.
7. Огей баба, не япсанъ огей бабадыр // Миллет. — 1917. — июнь 29.
8. Тютюнджилерин дикъкъатына // Миллет. — 1917. — сент. 10.
9. Хакълы бир ред. Фельетон // Миллет. — 1917. — сент. 13.
10. Хэр матем бир умид догъурайды! // Миллет. — 1917. — сент. 4.
11. Джафер эфендининъ доклады мунасебетиле // Терджиман. — 1916. — апр. 15.
12. Шехэр Эрзакъ Комитетлерин назар дикъкъатына // Миллет. — 1917. — авг. 29.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ ШИИРЛЕРИ

1. Бизим багъча // Ешилъ ада. — 1920. — № 1. — апр. 15. — С. 7.
2. Буюк байрам шерифине // Миллет. — 1917. — нояб. 3.
3. Буюк янгъын // Миллет. — 1918. — июль 31.
4. Ватан хаинлерине къръгышларым // Миллет. — 1917. — сент. 1.
5. Ватанымдан чыкъ // Миллет. — 1918. — июль 28.
6. Гъарипнинъ зары. Танъ алды. Дюкянджылыкъ омюринден. Истимдат. Дюшонджед. Акимнинъ маслахаты. Хатибе. Татама. Дженк мейданы. Севин эй шанлы миллет. Мектеп шаркъысы. Экинджи мектеп шаркъысы. Учюнджи мектеп шаркъысы. Инандым. Чалышмамакъ айып. Шиирлер / Саадет ичюн. — Ташкент: Гъафур Гъулам адына Эдебият ве нешрияты, 1976. — 100 с. — С. 78-100.
7. Дженк мейданы // Миллет. — 1917. — июль 6.
8. Дженк мейданы. Инандым. Илим. Реджу. Истимдат. Шиирлер // Йылдыз — 1992. — № 2. — С. 122-125.
9. Озь тилимиз // Миллет — 1918. — нояб. 20.
10. Севин, эй шанлы миллет! // Терджиман. — 1917. — март 16.
11. Сен ольме, догъ // Миллет. — 1917. — окт. 3.
12. Сонъ сёз // Миллет. — 1917. — июнь 20.
13. Сонъ сёз // Янъы дюнья. — 2002. — май 17.
14. Татарым // Миллет — 1918. — авг. 2.
15. Татарым // Миллет — 1918. — окт. 16.
16. Татарым. Сонъ сёз. Атым. Севин эй шанлы миллет. Челебиджихане. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Шиирлер // Йылдыз — 1996. — № 4. — С. 54-59.
17. Татарым // Янъы дюнья — 2001. — янв. 6.
18. Татарым. Атым. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Севин эй шанлы миллет. Сонъ сёз. Челебиджихане. Шиирлер // Кунештен бир парча. Къырымтатар шиирлери антологиясы (XIII-XX асылар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. — Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. — 786 с. — С. 264-267. — Къырымтатар ве украин тилинде.
19. Учурумын башындайыз // Миллет — 1918. — авг. 8.

20. Шаирин гонъюлю // Миллет. — 1917. — дек. 21.
21. Эсами джедвели ерине // Миллет. — 1917. — сент. 11.
22. Эски мектеплер // А. Одабаш. У. Аджы-Асан. Тюрк-татар тили. — Акм.: Кырым маариф комиссарлыгы нешрияты, 1923. — 98 с. — С. 74-75.
23. Cenk meydanı // Günsel. — 1999. — № 2. — S. 42-43.
24. Tataram! Dardlı, ağırlı qardaşlarımız. Kıymtatar poeziyasından çevirmeler, maqaleler / Tertib eden: İlgar Qasimov. — Bakı: «Vektor» Neşler Evi, 2005. — 205 s. — S. 46-47.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ ИЛЕ БАГЪЛЫ ЧЕШИТЛИ БИБЛИОГРАФИК МАЛЮМАТЛАР

1. Абибуллаева Д. «Миллет» газетасына даир умумий малюматлар // Йылдыз. — 2005. — № 3. — С. 46, 47.
2. Дерменджи А. Маарифчи ве демократ эдип // Йылдыз. — 1992. — № 2. — С. 118-122.
3. Енъи китап [Дж. Керменчиклининъ «Кучюк достларыма» адлы шиир джыйынтыкнынъ нешир этильгени акъкъында хабер] // Миллет. — 1917. — сент. 3, 4, 7.
4. Зия-эфенди. Кырымтатар эдебияты акъкъында бир къач сёз // Азат Кырым. — 1942. — февр. 20.
5. Керим И.А. XIX асырыннъ сонъу ве XX асырыннъ башында кырымтатар бедий сёзюнинъ эврими. — Симферополь: Кырымдевокъувпеднешир, 1998. — 184 с. — С. 120, 122.
6. Керим И.А. Акъсызлыгъа асла бойсунмам. (Дж. Керменчиклининъ 100-йыллыгы арфесинде) // Ленин байрагы — 1990. — № 90. — июнь-31.
7. Керим И.А. Библиографик сечмелер. [Дж. Керменчиклининъ янъы чыкъкан шиир джыйынтыгы акъкъында] — Акъмесджит: Кырымдевокъувпеднешир, 1994. — 56 с. — С. 10, 24, 57.
8. Керим И.А. Бизим «джанлы» энциклопедиямыз // Ленин байрагы — 1988. — май 7.
9. Керим И.А. Кырымтатар эдебияты. Къуланма дерслик. — Акм.: Кырымдевокъувпеднешир, 1995. — 352 с. — С. 321, 341.
10. Керим И.А. Медений эснас (1920-1938). — Сим.: Таврия, 1997. — 496 с. — С. 211, 216.
11. Керим И.А. Умер Ипчининъ «Гъазы Мансур» поэмасы // Йылдыз. — 2005. — № 3. — С. 52.
12. Керим И.А. Эки асыр арасында XIX-XX. Фото № 16. Экинджи нешри. — Акм.: Кырымдевокъувпеднешир, 1997.
13. Керимов И.А. Керменчикли Джемиль. В кн.: Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944). Библиографический справочник / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. — Сим.: Доля, 1999. — 240 с. — С. 118-119.
14. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии. — Сим.: Доля, 2002. — 192 с. — С. 20, 130, 144.
15. Керменчикли Э. Дешетли кечмишини хатырлап [Дж. Керменчиклининъ апс этильмеси акъкъында] // Йылдыз. 1996. — №4. — С. 48-53.
16. Керимов Т.Н., Абдульваапов Н.Р. «Миллет» газетасынынъ сечме библиографик косьтергичи (1917- 1920) // Научный бюллетень. — 2004. — 1 (6). — С. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22.
17. Кучюк достларыма [Дж. Керменчиклининъ 1917 сенеси нешир этильген шиир джыйынтыгы акъкъында къыска бир хабер] // Миллет. — 1917. — сент. 11.
18. Къуртнешир З. Кырымтатар эдиплери. — Акм.: Таврия, 2000. — 223 с. — С. 57-58.

19. Муаллимлеринъ назар дикъкъатына Махкеме-и Шерие тарафтан енги ачыладжакъ рушдие ве нумуне иптидаий мектеплер муаллимлерине дикъкъат. (Илян) // Миллет. — 1917. — сент. 13.
20. Пашиев И. Мен эдебияткъа насыл кельдим? Эссе. Сонъу // Ылдыз. — 2005. — № 1. — С. 8.
21. *Рустем Муедин*. Шевкъи Бекторе (Хатырлавларым ве илявелерим). // Ылдыз. — 1995. — № 5-6. — С. 162.
22. *Урсу Д.П.* Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. — Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2004. — 276с. — С. 168, 225.
23. *Урсу Д.П.* Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: Жизнь и деятельность // Востоковедный сборник. Выпуск II. — Симферополь, 1998. — 275 с. — С.14.
24. *Фазыл Р., Нагаев С.* Кырымтатар эдебиятына бир назар // Ылдыз. — 1998. — № 6. — С. 122.
25. *Фазыл Р., Нагаев С.* Кырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Кыска бир назар. — Акъмесджит: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. — 640 с. — С. 179, 181, 235, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 264.
26. *Кримский А.* Литература кримских татар / Республиканская крымскотатарская библиотека им. И. Гаспринского; упорядник, автор вступной статьи, переводчик с украинской мови на російську О. И. Губар; автор приміток І. А. Керімов; перекладач на крымскотатарскую мову Н. С. Сейтяг'яев. — Симферополь: ДОЛЯ, 2003. — 200 с. — Украинско, , крымскотатарською, російською мовами.
27. *Фазыл Э.* Шаирлер сюлялеси // Ленин байрагы. — 1986. — апр. 15.
28. *Х.С. (Асан Сабри Айвазов).* Терджиман [Дж. Керменчикли тарафындан Я.Н. Байбуртлынынъ чыкъкъан элифбесине даир язган «Бизде элифбе китабы» адлы тенкъидий макъалесине такъриз] // Терджиман. — 1916. — апр. 14.
29. *Хабарджи.* Татар акъшамаы. // Миллет. — 1917. — сент. 19.
30. *Чатыртавлы.* Дерекой мунасебетиле. Кырымын китап языджылары // Миллет. — 1919. — февр. 20.
31. Чобан-заде Б. Кырымтатар эдебиятынъ сонъ деври // Ылдыз. — 1993. — № 1. — С. 14.
32. *Шейх-заде Номан.* Тилимиз ве эдебиятымыз акъкъында базы къайдлар // Азат Кырым. — 1943. — февр. 20.
33. *Эски Кырымлы.* Керменчикли назире [Дж. Керменчиклининъ Миллет газетасында басылган «Татарым» адлы ширине къаршы мизахлы шиир] // Миллет. — 1918. — окт. 21.
34. *Юнусов Ш.Э.* Идеино-художественные особенности крымскотатарской поэзии 20-х годов XX века (на примере поэтического наследия Б.Чобан-заде, Ш. Бекторе, А. Гирайбая.) // Культура народов Причерноморья. — 1997. — №2. — С. 236, 242.
35. *Çoban-zade B.* Kırım-tatar edebiyatında kurultaycılık ve milletçilik. – Baku: Azərbaycan İlmî tedkik institutu neşriyatı, 1929. — 38 S. — S. 22-24.
36. Sanatı, tarihi, edebiyatı ve musikişiyle Kırım. Yeni Türkiye yayımları / Editör prof. Dr. Oktay Aslanapa, 2003. — 259 s. — S. 180, 188.
37. Türkiye dışındaki türk edebiyatı antolojisi — 13с. Kırım türk-tatar edebiyatı. [Дж. Керменчиклининъ терджиме-и алы ве шиирлери] — Ankara, 1999. — 600 s. — S. 472-474.

КЪЫСКЪАРТМАЛАР:

АкъШ – Америка Къошма Штатлары

КъДМПУ – Кырым девлет мухэндис ве педагогика университети

КъМДж – Къырым мухтар джумхуриети
 Къырым ССДж Автономиясы – Къырым Совет Социалистик джумхуриети
 автономиясы
 МАОО – Межобластная ассоциация общественных организаций
 МПУ – Миллий педагогика университети
 ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление
 РО НКВД – Районное отделение Народного комиссариата внутренних дел
 с. – сене
 сс. – сенелер
 СБУ – Служба безопасности Украины
 сс. – сенелер
 Т.К. – Таир Кирим
 ТМУ – Таврия миллий университети
 УК РСФСР – Уголовный кодекс Российской Советской Федеративной
 Социалистической республики